

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΦΙΛΗΤΑΣ. ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

doi: [10.12681/mnimon.378](https://doi.org/10.12681/mnimon.378)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο. (1989). ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΦΙΛΗΤΑΣ. ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ. *Μνήμων*, 12, 9–42. <https://doi.org/10.12681/mnimon.378>

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΦΙΛΗΤΑΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Στή μνήμη τῆς Δέσποινας Θεμελῆ-Κατηφόρη

Στὴν ἀπόφασή μου νὰ προχωρήσω στὴν ἔκδοση τῶν δύο ἐκθέσεων τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ, ποὺ ἀκολουθοῦν στὸ τέλος αὐτῆς ἐδῶ τῆς μελέτης, κατέληξα ὄχι μόνο γιὰτὶ πιστεύω ὅτι θ' ἄξιζε νὰ ἐκπληρωθεῖ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ἑπειρώτη δάσκαλου, νὰ δοῦν δηλαδὴ οἱ λόγοι του αὐτοὶ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας (σχεδιασμένη δημοσίευσή τους στὸν *Ἑρμῆ τὸν Λόγιο* δὲν πραγματοποιήθηκε), ἀλλὰ καί, κυρίως, γιὰτὶ ἡ ποικιλία τῶν προβληματισμῶν γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, καθὼς καὶ ἡ μεθοδικὴ συγκέντρωση ὑποδείξεων γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν μαθημάτων στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ἀφήνουν νὰ διαφαίνονται οἱ πολλαπλὲς ἀποχρώσεις καὶ τάσεις στὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ. Στόχος μου, λοιπὸν, δὲν εἶναι νὰ προσθέσω κάποια βιογραφικὰ στοιχεῖα στὴ μελέτη τῆς πολὺπλευρῆς προσωπικότητος τοῦ Φιλητᾶ — ποὺ ἀκόμη περιμένει τὸ βιογράφο της. Μεγαλύτερο θὰ εἶναι τὸ γνωστικὸ κέρδος μας ἂν ἐπισημανθεῖ, σὲ ἄλλη μιὰ περίπτωση, ἡ προσπάθεια τοῦ δάσκαλου-στοχαστῆ νὰ συμβάλει στὴν ἀλλαγὴ τοῦ πνεύματος τῆς διδασκαλίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., μιὰ προσπάθεια ποὺ προσέκρουσε σὲ πολλὰ ἐμπόδια καὶ προκάλεσε ποικίλες ἀντιδράσεις στὰ περισσότερα ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτικὰ κέντρα. Οἱ συγκρούσεις ποὺ κι ἐδῶ παρουσιάσθηκαν ἄφησαν ἀνολοκλήρωτα τὰ ὄραματα τῶν πρωτεργατῶν τους καὶ συγκεκριμένα τοῦ Κωνσταντίνου Ἀσώπιου καὶ τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ καθὼς καὶ τοῦ φιλικοῦ τους κύκλου.

Ὁ Φιλητᾶς στὴν κοινὴ πορεία του μὲ τὸ συμπατριώτη του Κ. Ἀσώπιο — μαθητὲς καὶ οἱ δύο τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, εἶχαν ξεκινήσει μαζί, τὸ 1812, γιὰ σπουδὲς στὴν Ἰταλία — ἔφτασε στὴν Τεργέστη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1818. Λίγους μῆνες νωρίτερα εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν πρόσκληση τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, ὕστερα ἀπὸ σύσταση τοῦ Ἀσώπιου, κοινοτικοῦ δάσκαλου ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1818. Ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβει ὅλα τὰ καθήκοντα τοῦ προκατόχου του, ἀκόμη καὶ τὴ θέση του στὴν ἐποπτεία τῆς σχολῆς μαζί μὲ τὸ φίλο τοῦ Κοραῆ Ἰάκωβο Ρῶτα, ἀλλὰ θὰ ἀντιμετώπιζε καὶ θὰ ξεπερνοῦσε δυσκολότερα καὶ ἐξαιτίας τοῦ

χαρακτήρα του, τις ἐνδοκοινοτικές-ἐνδοπαροικιακές κοινωνικές και πνευματικές συγκρούσεις. Στὴν ἀδυναμία του, λοιπόν, ν' ἀντιδράσει, θὰ δεχθεῖ τὸ 1819 μὲ μεγάλη ἀνακούφιση τὴν προσφορά τοῦ λόρδου Guilford γιὰ σπουδὲς στὴν Ὁξφόρδη. Προοριζόταν νὰ διδάξει ἀργότερα, ὅταν θὰ ἰδρυόταν, στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, ὅπως καὶ ὁ Ἀσώπιος, πὺ σπούδασε κι αὐτὸς ὡς ὑπότροφος τοῦ Guilford στὸ Göttingen¹.

Τὰ ἐφόδια μὲ τὰ ὁποῖα ἔφτανε στὴν Τεργέστη ἦταν ἡ διδακτορική του διατριβὴ στὴν Ἱατρική, πὺ εἶχε δεχθεῖ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νάπολης, καὶ οἱ εὐρύτερες σπουδὲς του στὸ Παρίσι. Τοῦ ἔλειπαν ὅμως ἡ ψυχικὴ ἀντοχή, ἡ ἰκανότητα προσαρμογῆς, ἡ δύναμη γιὰ συμβιβασμό. Τὴν ἀδυναμία του νὰ ἀντεπεξέλθει στὶς ἀντιζοότητες ἐνέτειναν ὁ «μελαγχολικός του χαρακτήρας», ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος², καὶ ἡ ἔλλειψη «παιδικῆς ἀνατροφῆς», ὅπως σημείωνε ὁ Κοραῆς πρὸς τὸν Ρῶτα³. Αὐστηρὸς στὴν κρίση του ὁ Κοραῆς —ὅπως συνήθιζε γιὰ πρόσωπα ὄχι τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντός του, πολὺ περισσότερο πὺ στὴν προκειμένη περίπτωση εἶχε πληροφορίες γιὰ ἐπαφές τοῦ Φιλητᾶ μὲ τὸν «δημοπίθηκον» Κοδρικᾶ— σημείωνε γιὰ τὸν Φιλητᾶ καὶ ἓνα φίλο του πὺ τὸν ἐπισκέφθηκαν τὸ 1818: «Οἱ νέοι μας ἀφίνουν τὴν πατρίδα κακῶς ἀναθραμμένοι, καὶ κολοβωμένοι τὰς ψυχὰς ἀπὸ τὴν τρυφὴν, ἂν ἦναι ἀπὸ δυνατῶν οἴκους, καὶ τὴν καταφρόνησιν πάσης ἰσονομίας καὶ εὐνομίας, ἢ ἀπὸ τὴν βαναυσίαν, ἂν ἐγεννήθησαν ἀπὸ βαναύσους. Αἱ ἐπιστῆμαι εἰς τοιαύτας ψυχὰς γίνονται φυσικὰ ὄπλα εἰς μωρῶν ἢ μαινομένων χεῖρας, μὲ τὰ ὁποῖα κτυποῦν τυφλὰ ὅτινα ἀπαντήσωσιν, οἱ μὲν, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἔχωσι τὴν αὐτὴν ὑπεροχὴν, τὴν ὁποῖαν εἶχαν εἰς τὴν πατρίδα διὰ τὸν πλοῦτον ἢ τὴν δύναμιν· οἱ δὲ βάνουσοι, ἐκδικούμενοι διὰ τὴν ὁποῖαν ἐδοκίμαζαν καταφρόνησιν ἀπὸ τοὺς ὑπερέχοντας, ὄχι κατ' αὐτῶν τῶν ὑπερεχόντων μόνων, ἀλλὰ κατὰ παντός, ὅστις κατὰ δυστυχίαν του τοὺς ἀπαντήσῃ»⁴. Αὐτὴ ἡ «καταφρόνησις ἀπὸ τοὺς ὑπερέχοντας» ᾤθησε τὸν Φιλητᾶ νὰ ἀποδεχθεῖ κάποια πρόσκληση τοῦ Κοδρικᾶ [στὰ 1818], κατὰ τὴν πρώτη διαμονὴ του στὸ Παρίσι⁵. Ἡ περιστασιακὴ ὅμως συναναστροφή του δὲν σήμαινε καὶ τὴν ἔνταξή του στὸν κύκλο τοῦ Κοδρικᾶ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο γρήγορα κατάλαβε ὅτι τὸν χῶριζαν βασικὲς ἀντιθέσεις στὴν ἀντιμετώπιση τῶν γλωσσικῶν καὶ ἄλλων θεμάτων, ὅπως θὰ ἐξομολογηθεῖ ἀργότερα (1820) στὸ φίλο του Ἀσώπιο⁶.

1. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸ διάστημα διδασκαλίας τοῦ Ἀσώπιου καὶ τοῦ Φιλητᾶ στὴν Τεργέστη βλ. Ὁλγα Κατσιαρδῆ-Hering, *Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης, 1751-1830*, Ἀθήνα 1986, σ. 273-277, στίς σ. 251-306 ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τῆς Τεργέστης.

2. Κων. Ἀθ. Διαμάντης, «Ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς εἰς τὴν Ἑσπερίαν», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, 10 (1961) 890, Φιλητᾶς (Ὁξφόρδη) 23 Φεβρ. 1820 πρὸς Ἀσώπιο (Göttingen).

3. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Δ' (1817-1822), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1982, σ. 99, 9 Ἰουλ. 1818.

4. Ὁ.π., σ. 105, 9 Σεπτ. 1818, Κοραῆς πρὸς Ρῶτα.

5. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 889-890.

6. Ὁ.π., σ. 890.

Κατὰ «εἰρωνική» συγκυρία ἔφτανε στὴν Τεργέστη χωρὶς νὰ ἔχει κατορθώσει νὰ εἶναι τελείως ἀποδεκτὸς ἀπὸ καμιά ομάδα ἀπὸ ὅσες ἐπηρεάζαν τὰ πνευματικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κοραῆς, τὸν ὁποῖο, ὅμως, ὁ Φιλητᾶς θαύμαζε (ὅπως θὰ δοῦμε και στίς δημοσιευμένες πιὸ κάτω ἐκθέσεις του)⁷, κρατοῦσε μιὰ ἐξαιρετικὰ δὺσπιστη στάση ἀπέναντί του. Ἐναπόκειτο στὸν Ρῶτα νὰ τὸν «εἰσαγάγει» στὸν κύκλο τοῦ Κοραῆ. Οἱ ἀντικοραϊστὲς, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δύσκολα μποροῦσαν νὰ τὸν ἀποδεχθοῦν μιὰ και τὸν εἶχαν συστήσει ὁ Ἀσώπιος και ὁ Ρῶτας. «Ἄς εὐχαριστοῦμεν τὴν Θεῖαν Πρόνοιαν ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα φίλοι τοῦ Κοραῆ», ἔγραφε ὁ Ρῶτας πρὸς τὸν Ἀσώπιο, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1818, και συνέχιζε: «Ἐλπίζω ὅτι τῆς ἐνταῦθα ἑλληνικῆς Σχολῆς τὰ πράγματα θέλουν ὑπάγει κατ' εὐχὴν, ἂν αἱ φατρίαί και οἱ ἀντικοραϊσταὶ δὲν τ' ἀναποδογυρίσουν. Σὺ, φίλε Ἀσώπιε, πρέπει μὲ τὰς νοθεσίας σου νὰ παρακινήσῃς τὸν Φιλητᾶν νὰ στέκεται ἀκλόνητος εἰς τὰ ἑλληνικὰ του φρονήματα, και νὰ μὴ δίδῃ ἀκρόασιν εἰς τῶν ἀνθρωπαρίων τοὺς λόγους σκοπὸν ἄλλον μὴν ἔχοντας, εἰ μὴ τὴν ψευδῆ και μάταιον δόξαν»⁸. Γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴ χαρακτηριστικὴ εἰκόνα τοῦ Φιλητᾶ ἄς ἀκούσουμε και τὸν Γεώργιο Τυπάλδο-Ἰακωβάτο, μάλιστα ὄχι ἀπὸ τοὺς ἄμεσους ὑποστηρικτὲς του, πὸ μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ὀρμώμενος ἀπὸ ἄλλες αἰτίες, ἔγραφε γιὰ τὸν Ἡπειρώτη δάσκαλο τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας. «Σὰν ἄνθρωπος ἥσυχος, δὲν τοῦ ἔλειπε μιὰ κάποια νοστιμάδα στὰ φιλολογικὰ του πράγματα, ἀπόφευγε τὲς μηχανορραφίαις και τὰ σχολαστικὰ. Ὁ μαθητὴς ἐπαραπονιόταν μόνον πῶς στὰ μαθήματά του ἦτανε κομμάτι ἀμελήσ»⁹.

Ἡ προϊστορία και ἡ διάσωση τῶν δύο ἐκθέσεων τοῦ Φιλητᾶ, πὸ δημοσιεύονται ἐδῶ, σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ κλίμα τῶν ἀντιθέσεων στὴν Τεργέστη. Ὡς ἓνα σημεῖο γνωστὲς, θὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ οἱ λεπτομέρειες πὸ θὰ φωτίσουν τὸ παρασκήνιο, κοινωνικὸ και πνευματικὸ, πὸ ὤθησε τὸν Φιλητᾶ στὴ σύνταξή τους.

Και οἱ δύο ἐκθέσεις εἶναι χειρόγραφες και σώζονται στὸ ἀρχεῖο τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Τεργέστης. Ἡ μία (Α') εἶναι ἐνυπόγραφη ἀλλὰ χωρὶς ἡμερομηνία, ἡ ἄλλη (Β') ἀνυπόγραφη· στὴν τελευταία σελίδα της ὅμως σημειώνεται: «Ὁμιλία ἐκφωνηθεῖσα παρὰ Χρ. Φιλητᾶ εἰς τὸ ἀνοιγμα τῶν ἐξετάσεων τῆς ἐν Τεργέστη τοῦ ἑλληνικοῦ γένους σχολῆς τῆ 27 Ἰουλίου 1819». Εἶναι ἡ δευτέρα χρονικὰ ὀμιλία, ἀφοῦ ἐσωτερικὰ και ἄλλα στοιχεῖα μᾶς ὀδηγοῦν νὰ χρονολογήσουμε τὴν πρώτη γύρω στὰ τέλη Φεβρουαρίου ἢ τις ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1819¹⁰.

7. Πβ. και ὁ.π., σ. 888 «[...] μ' ὄλον τοῦτο, ἂν θέλωμεν νὰ νοήσωμεν τὴν κλασσικὴν λεγομένην μάθησιν μὲ ταιαύτην ἐκεῖ [ἐν Παρισίοις] δὲν εἶναι κανεὶς παρὰ μόνον ὁ Κοραῆς πρῶτος και τελευταῖος».

8. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος (ΕΒΕ), Τμῆμα χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ἀσώπιου, ἀρ. 122, Ρῶτας (Τεργέστη) 1 Αὐγ. 1818 πρὸς Ἀσώπιο (Βιέννη).

9. Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰονίας Ἀκαδημίας*. Ἐκδοση-εἰσαγωγή-σχόλια: Σπύρος Ἰ. Ἀσδραχᾶς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982, σ. 28. Τὸ ἀπόσπασμα ἀναφέρεται στὰ 1824.

10. Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Κοινοτήτος Τεργέστης (ΑΕΚΤ), φακ. 1819. Στὸ ἐξῆς ἀναφέρομαι στὴν

Ἡ πρώτη ὁμιλία (Α΄) εἶναι λοιπὸν μιὰ ἔκθεση-ἀπολογισμὸς πεπραγμένων τοῦ Φιλητᾶ, ποῦ εἶχε τὴ συνεποπτεία τῆς σχολῆς μὲ τὸν Ἰάκωβο Ρῶτα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1818, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὴν Τεργέστη. Ἡ χρονολόγηση συνάγεται ἀπὸ σημείωση στὴν ἀρχὴ τῆς ἔκθεσής του («Ἐπειδὴ εἰς τὸ διάστημα περίπου μηνῶν ἕξ ἀφοῦ ἔχω τὸν τόπον εἰς τὸ Σχολεῖον ὡς διδάσκαλος [...] καὶ ἐπειδὴ τὴν αὐτὴν ἐπιστασίαν μῆτε ὁ κύριος Ρῶτας μῆτε ἐγὼ μέλλομεν πλέον εἰς τὸ ἐξῆς ἢ νὰ ἐνεργῶμεν...»), ἀλλὰ καὶ σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Capitolo τῆς κοινότητος τῆς Τεργέστης κατὰ τὴ συνεδρίασίν του τῆς 2/14 Φεβρουαρίου 1819 ἐξέλεξε νέα τριμελὴ ἐπιτροπὴ ἐποπτείας τῶν σχολείων, ποῦ τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ Νικόλαος Ζωγράφος, Ἀλέξιος Ἡσαΐας καὶ Νικόλαος Στρατῆς¹¹. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ὁμιλία ποῦ τὸ περιεχόμενό της, λίγους μῆνες ἀργότερα, οἱ κατήγοροί του, μπροστὰ στὸ ἀδιαμφισβήτητα θετικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας του, θὰ θεωροῦσαν πρότυπο γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ σχολικοῦ προγράμματος¹². Ἡ ἀναγνώριση ἦλθε πολὺ ἀργά, ἀφοῦ ἤδη ὁ Φιλητᾶς ἀναχωροῦσε γιὰ τὴν Ὁξφόρδη. Καὶ ἔφευγε μὲ πολλὴ πικρία, ὅπως ἐξομολογεῖτο σὲ ἀλλεπάλληλες ἐπιστολές του πρὸς τὸ φίλο του Ἀσώπιο¹³.

Στὸ ἀποκορύφωμά τους ἔφτασαν οἱ ἀντιθέσεις τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1819, μὲ θύμα τὸν Φιλητᾶ. Στὸν ἐρχομὸ του στὴν Τεργέστη εἶχαν συμβάλει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κ. Ἀσώπιο καὶ ὁ Ἰωάννης Βορδῶνης, πρόεδρος, καθὼς καὶ οἱ ἐπίτροποι Νικόλαος Ρενιέρης καὶ Πέτρος Μωραϊτίνης¹⁴ ὁ τελευταῖος καὶ γιὰ ἰδιοτελεῖς σκοπούς, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἀποβλέποντας νὰ ἐξασφαλίσει κι ἓνα καλὸ ἰδιωτικὸ δάσκαλο γιὰ τὶς κόρες του, κατὰ τὸ προηγούμενο τοῦ Ἀσώπιου. Πλούσιος μεγαλέμπορος ὁ Σμυρναῖος Μωραϊτίνης¹⁵, δὲν ἐννοοῦσε, κατὰ τὴ συνήθεια ἄλλωστε τῆς ἐποχῆς, νὰ στείλει τὰ παιδιὰ του στὸ κοινοτικὸ σχολεῖο. Ἔτσι ὅταν ὠρίμασαν οἱ προσωπικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις, βρέθηκε ὁ Φιλητᾶς κατηγορούμενος γιὰ ἀμέλεια τῶν καθηκόντων του ἐξαιτίας τῆς ἰδιωτικῆς διδασκαλίας, ποῦ, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογοῦσε, μὲ βᾶρος εἶχε ἀναλάβει¹⁶. Ἀπὸ τὴ φύση του κλειστὸς στὶς κοινωνικὲς συναναστροφές, βρέθηκε χωρὶς στήριγμα, μὲ ἐξαιρέση ἴσως τὸν Ρῶτα, τὸν ἄνθρωπο ποῦ λιγότερο τώρα μπορούσε νὰ τὸν βοηθήσει, καὶ τὸν Νικ. Ρενιέρη. Καὶ γρήγορα οἱ κοινωνικὲς ἀντιζηλίειες καλύφθηκαν μὲ λογιωτατίστικο περίβλημα. Κύριος ἀντίπαλός του ἦταν ὁ Ἀθηναῖος ἔμπορος Νικόλαος Ζωγράφος, μέλος τῆς Φιλομοῦσου Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. Μὲ λόγους του

¹⁰ Ὁμιλία Α΄ (αὐτὴ τοῦ Φεβρουαρίου 1819) καὶ τὴν Ὁμιλία Β΄ (27 Ἰουλ. 1819).

11. Κατσαροδη-Hering, *Παροικία*, σ. 262, πίν. 28.

12. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 508.

13. Ὁ.π., σ. 393-396, 8 καὶ 12 Αὐγ. 1819.

14. ΑΕΚΤ, φάκ. 1818, «Ἀλληλογραφία», 10 Ἰουν. 1818, ἐπίτροποι τῆς κοινότητος τῆς Τεργέστης πρὸς Φιλητᾶ (Παρίσι).

15. Ὑπῆρξε πλοιοκτῆτης καὶ συμπλοιοκτῆτης, μέλος καὶ διευθυντῆς σὲ ἀρκετὲς ἀσφαλιστικὲς ἑταιρεῖες στὴν Τεργέστη (Κατσαροδη-Hering, ὁ.π., σ. 465-467, 472 κ.ἀ., καθὼς καὶ πίν. 42, 43, Θ΄).

16. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 507-510.

πρὸς τὸ Capitolο¹⁷ ὑποσχόταν ἀναθεώρηση τοῦ σχολικοῦ προγράμματος. Στὸ ἐνεργητικό του καταγράφεται ἡ παλαιότερη προσπάθειά του νὰ τυπωθεῖ στὴν Τεργέστη ἡ «Δοκιμὴ γραμματικὴς τῆς γλώσσας μας» τοῦ Γεωργίου Καλαρᾶ (1815), προσπάθεια ποὺ προσέκρουσε στὴν κοινοτικὴ ἀντίδραση¹⁸. Ἐπίτροποι ἦταν καὶ τότε οἱ Βορδώνης, Μωραϊτίνης, Ρενιέρης. Εἶναι καὶ ἡ μόνη γνωστὴ ἐκδήλωσή του ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸν περιλάβει στοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ δημοτικισμοῦ ἢ καλύτερα τῆς λαϊκῆς γλώσσας. Ἄλλὰ λείπουν σαφέστερες ἐνέργειές του ποὺ θὰ ἐνίσχυαν μιὰ τέτοια ἄποψη. Ἄς μείνουμε μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ κοινοτικὰ θέματα.

Τὸ 1819, ὅμως, εἶχε ἀλλάξει καὶ τὸ σκηνικὸ στὴ διοίκηση τῆς κοινότητας. Ἐπίτροποι ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ χρόνου ἦταν μαζὶ μὲ τὸν Ἰ. Βορδώνη, ὁ Πελοποννήσιος μεγαλέμπορος Ἀντώνιος Μ. Ἀντωνόπουλος καὶ ὁ Σμυρναῖος Φραγκούλης Γλυκοφρύδης καὶ σύνδικοι ὁ Σμυρναῖος Νικόλαος Στρατῆς καὶ ὁ Πελοποννήσιος Κωνσταντῖνος Τριγώνης. Ὁ Ἀντωνόπουλος, κατὰ τὸν Φιλητᾶ, «αὐστηρὸς ἐπίτροπος», κρατοῦσε μᾶλλον ἐχθρική στάση ἀπέναντί του¹⁹, καὶ θὰ εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ θὰ πρωτοστατήσουν στὸν ἐρχομὸ καὶ τὴ στήριξη τοῦ συντηρητικοῦ ἀντικοινοτικῆς δάσκαλου ἀρχιμανδρίτη Ἰγνατίου Σκαλιώρα (1822) καὶ θὰ προσπαθήσουν νὰ ματαιωθεῖ ἡ μετάκληση τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα (1826)²⁰. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ 1819 ἀπουσίαζε στὴν Πελοπόννησο ὁ Προκόπιος Καρτσιώτης, βασικὸ στήριγμα τοῦ Ρῶτα καὶ τοῦ κύκλου του· ἔτσι ὁ δρόμος ἦταν πιά ἐλεύθερος γιὰ τὸν Ζωγράφο. Ὁ Ἰωάννης Βορδώνης, ἄξιος ἐπιστήμονας γιαιτρός, ὄχι ὅμως μὲ βαθειὰς γνώσεις τῆς ἑλληνικῆς καὶ πάντως ὄχι μνημένος στὶς γλωσσικὲς διαμάχες, ἀλλὰ ἄνθρωπος μὲ ἀνοιχτὸ μυαλὸ καὶ καλοπροαίρετος, παρασυρόταν εὐκόλα ἀπὸ τὶς κρίσεις τῶν ἐκάστοτε ἄμεσων συμβούλων του, ὅταν μάλιστα κατόρθωναν νὰ τὸν πείσουν ὅτι οἱ προσπάθειές τους στόχευαν στὸ κοινοτικὸ καλὸ. Εὐπείστος, λοιπόν, ὁ Βορδώνης εἰσάκουσε τὶς ἐπικρίσεις τοῦ Ζωγράφου καὶ ἔτσι βρέθηκε ὁ Φιλητᾶς (Φεβρ. 1819) νὰ κατηγορεῖται γιὰ πλημμελεῖ ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων του (ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἰδιοδιδασκαλίας) ἀλλὰ καὶ γιὰ «λεβαντίνικο σχολαστικισμό»²¹· ἀκολούθησαν «ὑβρεις καὶ διασυρμὸς τοῦ ὀνόματός μου εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, πρὸς τὸν Βορδώνιον καὶ τοὺς ἄλλους φίλους του»²². Ὅταν ἀποφάσισε νὰ παύσει νὰ διδάσκει τὰ παιδιὰ τοῦ Μωραϊτίνη, ὁ ὁποῖος δὲν ἐννοοῦσε νὰ τὰ στείλει στὸ σχολεῖο, βρέθηκε δυὸ φορὲς κατηγορούμενος γιὰ παράλειψη καθηκόντων, καὶ ὁ πρῶν ὑποστηρικτῆς του μεταβλήθηκε

17. AEKT, Protocollo IV, Capitolare della Nazione Greca del Rito e lingua orientale stabilita in questa città e Porto franco di Trieste, 1814-1832, σ. 156-157.

18. Κατσαροῦδη-Hering ὁ.π., σ. 272 καὶ σημ. 119. Γιὰ τὸν Ν. Ζωγράφο βλ. καὶ σ. 330 κ.ά.

19. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 394.

20. Κατσαροῦδη-Hering, ὁ.π., σ. 279-280.

21. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 394.

22. Ὁ.π., σ. 507.

κι αυτός σε κατηγορό του. 'Ο Φιλητᾶς διηγείται παραστατικά τὴν κατάστασὴ του στὸν Ἀσώπιο: «Ἡξεύρεις τί ἔφθασε νὰ μὲ εἶπῃ ὁ Φίλιαντος οὗτος ἄνθρωπος [Μωραϊτίνης]; Ἐγὼ ἐνόμιζα διὰ τὰ παιδιά μου καὶ ἔδωκα τὴν γνώμην μου νὰ ἔλθῃς, εἶδῃ τί μὲ ἔμελλε, οὕτως ἤρχοντο καὶ ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀσώπιος εἰς τὴν οἰκίαν μου· ὑπάγει νὰ εἰπῆς ὅτι εἶχα χρέος ἀπαραίτητον νὰ ἀναβαίνω τὰς σκάλας του, νὰ διδάσκω τὰ παιδιά του καὶ ποῦ τέλος πάντων; ματαξὺ τοῦ μαγειρείου του καὶ τῆς χρείας του εἰς τὰ ἐγκοιμηθρα τῶν θεραπεινίδων του»²³. 'Ο δάσκαλος γι' ἄλλη μιὰ φορὰ βρισκόταν χωρὶς ἔρεισμα μπροστά στοὺς κοινωνικὰ ἰσχυροὺς ἐμπόρους. Ἄν θυμηθοῦμε καὶ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰωάννη Μαρμαροτούρη, ποῦ 26 χρόνια πρὶν, δηλώνοντας ὡς ἐπάγγελμα τὸ διδακτικόν, ἀδυνατοῦσε νὰ ἀποκτήσῃ τὴν αὐστριακὴ ὑπηκοότητα —ἐνῶ πληροῦσε τοὺς ἄλλους ὄρους— ἐπειδὴ βέβαια ἡ διδασκαλία δὲν συνεπαγόταν καὶ μόνιμη οἰκονομικὴ ἐπάρκεια· ἂν προσθέσουμε καὶ τὴν ἄρνησιν τότε τῆς κοινότητος νὰ τὸν καλύψῃ²⁴, ἔχουμε ἄλλο ἓνα συγκεκριμένον παράδειγμα τοῦ κατώτερου κοινωνικοῦ ρόλου τοῦ δασκάλου στὸ εὐρύτερον σῶμα τῆς παροικίας. Ἐνδείξεις ἀπὸ παράπονα δασκάλων καὶ ἱερέων γιὰ χαμηλὰς μισθολογικὰς ἀμοιβὰς, τόσο στὴν περίπτωσιν τῆς Τεργέστης, ὅσο καὶ σ' ἄλλες κοινότητες, ἐνισχύουν τὴν εἰκόνα τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ διδάσκοντες ἀκόμη καὶ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἄλλὰ καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ Φιλητᾶ ἡ «ἀνάνηψιν» τῶν ὑπευθύνων θὰ ἐρχόταν μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τους νὰ ἀνεύρουν ἄξιον ἀντικαταστάτην του. «Ὁ Βορδώνης», ἔγραφε ὁ Φιλητᾶς στὸν Ἀσώπιο καὶ πάλι²⁵, «ἐπέμενε ὡς τόσο εἰς τὴν περὶ ἐμοῦ κακὴν ὑπόληψιν του ἕως σχεδὸν τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουνίου μηνὸς ὅτε, δὲν ἤξεύρω πῶς ἀπέκαμε νὰ ὑποφέρῃ τοὺς ἀττικισμοὺς, ἄρχισε νὰ ὑποπεύῃ μὴν δὲν ἤμουν τόσο εὐκαταφρόνητος ὅσον μὲ ἤθελε πρὸς αὐτὸν ὁ Ἀττικὸς ἐκεῖνος [Ν. Ζωγράφος], καὶ διὰ ταῦτα ἄρχισε νὰ γαληνεύεται πρὸς ἐμὲ καὶ νὰ ζητήσῃ διὰ νὰ ἀναγνώσῃ κατ' ἰδίαν τὴν ἔκθεσιν τῆς καταστάσεως τῆς σχολῆς τὴν ρηθεῖσαν ἐπὶ Καπιτώλου» [Α΄].

Ζεῖ, λοιπόν, καὶ ἡ Τεργέστη στὰ 1819, στὸ δικό της βαθμό, μιὰ κρίσιν ποὺ περισσότερο ἰσχυρὰ καὶ σὲ εὐρύτερα στρώματα ταράζει ἄλλα ἑλληνικὰ κέντρα (Σμύρνη²⁶, Βιέννη, Παρίσι). Ἴσως ἐδῶ φτάνει ὁ ἀπόηχος μόνον τῶν ἰσχυρῶν κοινωνικῶν καὶ ἰδεολογικῶν διαφορῶν. Ἴσως λείπουν ἐδῶ οἱ κυρίαρχες πνευματικὲς προσωπικότητες ποὺ θὰ κρατήσουν ἀναμένο τὸ φυτίλι τῶν ἀντιθέσεων.

23. Ὁ.π.

24. Κατσιαρδή-Hering, ὁ.π., σ. 390-391.

25. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 508.

26. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωσιν τῆς Σμύρνης (1819)*, (μετ. ἀπὸ τὰ γαλλικά), Ἀθήνα, Μνήμων, σειρά: Θεωρία καὶ Μελέτες Ἱστορίας, ἀρ. 3, ²1986. Βλ. ἐπίσης, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἰδεολογικὲς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στὴ Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 3 (1982) 9-39.

Γιὰ νὰ ὑποστηρίξει, λοιπόν, τὸ ἔργο του ἀποφάσισε ὁ Φιλητᾶς νὰ ἐκφωνήσῃ στὸ *Capitolo* τὴν Α΄ ὁμιλία του²⁷, ποὺ ἀποτελεῖ και τὸν καθρέφτη τοῦ διδασκικοῦ του προγράμματος, ἀλλὰ και περιέχει ταυτόχρονα ἓνα σύνολο μεθοδικὰ διαρθρωμένων ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὰ κρατοῦντα τότε ρεύματα και τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ. Γιὰ τὴ Β΄ ὁμιλία του, βέβαιος πιά ὅτι «ἐλευθερωνόταν» ἀπὸ τὴν κοινοτικὴ ἐξάρτηση, ἔγραφε ὁ ἴδιος στὸν Ἀσώπιο ἓνα χρόνο ἀργότερα: «Ἴσως σὲ στείλω και τὴν ὑστερινὴν ὁμιλίαν τῆς Τεργέστης, ὅχι δι' ἄλλο παρὰ ὅτι εἶναι κάποια τὰ ὁποῖα καλὰ εἶναι νὰ διαβάσουν και οἱ Τεργεστῖνοι και οἱ ἄλλοι. Δηλ. τοὺς χτυπῶ ὀλίγον εἰς τὸν ἐξιταλισμὸν τῆς οἰκιακῆς ἀνατροφῆς τόσοσ ὅσον και τὴν γλῶσσαν των νὰ μὴν καταδέχωνται πλέον νὰ λαλῶσι»²⁸. Πρόθεσή του ἦταν οἱ δύο ἐκθέσεις του νὰ δημοσιευθοῦν και μάλιστα στὸ *Λόγιο Ἐρμῆ*²⁹. Γιὰ τὶς αἰτίες ποὺ δὲν εὐδοῶθηκε ἡ ἐπιθυμία του, εἰκασίεις μόνο μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Θεόκλητου Φαρμακίδη - Κ. Ἀσώπιου (Ἰούλιος-Αὐγουστος 1819) φαίνεται ὅτι ὁ κύκλος τοῦ *Λόγιου Ἐρμῆ* τὸν ἀποδεχόταν³⁰. Τὸ 1820³¹ οἱ στῆλες του φιλοξένησαν ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Φιλητᾶ πρὸς τὸν Ἀσώπιο, σχετικὰ μὲ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ. Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἐνῶ ἐτοιμαζόταν ἡ δημοσίευση, ὁ Φιλητᾶς σὲ γράμμα του, ἐμπιστευόταν στὸν Ἀσώπιο³² τὶς ἀμφιβολίες του γιὰ τὴν πρωτοτυπία τῶν μελετημάτων ποὺ ἔβλεπαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στὸ *Λόγιο Ἐρμῆ* και εὐχόταν βελτίωση. Δὲν ἀποκλείεται, λίγο ἀργότερα, νὰ ψυχράνθηκαν οἱ σχέσεις τῶν δύο φίλων μὲ τοὺς «Ἐρμογράφους ἢ Ἐρμογλείχους», ὅπως τοὺς ὀνόμαζε ὁ Ἀσώπιος, ἐκφράζοντας τὶς σκέψεις του στὸν Φιλητᾶ^{32α}, ἐπειδὴ ἀποκαλύφθηκαν κάποιες τεχνικῆς(;) φύσης ἐπαφῆς Φιλητᾶ-Κοδρικᾶ, μολονότι, κατὰ τὶς ἐξομολογήσεις τοῦ Φιλητᾶ ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ δὲν στηρίχθηκε σὲ ἀπροβλημάτιστη πνευματικὴ συμφωνία.

27. Ἴσως μάλιστα τὸ ἐπραξε μετὰ τὴν κοινοποίησι τῆς ἀπόφασης (9 Μαρτ. 1819: AEKT Coria Lettere I, σ. 62), σύμφωνα με τὴν ὁποῖα ὁ Φιλητᾶς ὄφειλε νὰ γνωρίζῃ «ὡς ἀρχηγὸς ὑπακούων εἰς ὅσα αὐτοὶ σᾶς διορίσωσι με προθυμίαν και ἐσέβας» τοὺς τρεῖς νέους ἐπιτρόπους ποὺ ἀναλάμβαναν νὰ διορθώσουν τὴν «ἀναρχίαν και ἀκαταστασίαν τῆς σχολῆς», χωρὶς ὅμως ἄμεσο ἀποτέλεσμα.

28. Διαμάντης, ὅ.π., σ. 1076, Φιλητᾶς (Λονδίνο) 22 Αὐγ. 1820 πρὸς Ἀσώπιο (Göttingen).

29. Ὁ.π. Βλ. και EBE, Ἀρχεῖον Φιλολογικόν, Φ. 18, Ἀσώπιος (Göttingen) 3-7 Σεπτ. 1820 πρὸς Φιλητᾶ. Ὁ Πέτρος Ἰαννακόπουλος σὲ ἐκθεσὴ του γιὰ τὶς ἐξετάσεις τῆς σχολῆς τῆς Τεργέστης, 26-29 Ἰουλ. 1819, σημείωνε ὅτι σκόπευε νὰ κοινοποιήσῃ «διὰ τοῦ Ἐρμού και ταύτην τὴν ὁμιλίαν, και τὴν ὁποῖαν ἀκόμη ἐκφώνησε τὸν περασμένον χρόνον ἐλθὼν ἀπὸ Παρισίους»: Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, Θ' (1819) 809. Μνεῖα τῆς ὁμιλίας αὐτῆς και στοιχεῖα τῆς ἀναφέρει ὁ Φιλητᾶς σ' ἐπιστολῆ του πρὸς τὸν Ἀσώπιο, 12 Ὀκτ. 1818 (Διαμάντης, ὅ.π., σ. 3). Ἀπὸ τὴ λοιπὴ ἀλληλογραφία δὲν φαίνεται ποιῆς ἄλλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμιλία τῆς 27 Ἰουλίου 1819, ἐπιθυμοῦσε ὁ ἴδιος νὰ ἐκδοθοῦν.

30. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Θεόκλητος Φαρμακίδης πρὸς Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο, 1819-1832», *Πρακτικὰ τοῦ Δ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, Α' (Κέρκυρα 1980) 103, 104.

31. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, Γ' (1820) 592-595. Εἰδηση γιὰ τὴ σύντομη αὐτὴ μελέτη βλ. EBE, Ἀρχεῖον Φιλολογικόν, Φ. 18, Ἀσώπιος (Göttingen) 3-17 Σεπτ. 1820 πρὸς Φιλητᾶ.

32. Διαμάντης, ὅ.π., σ. 889, 23 Φεβρ. 1820.

32α. EBE, ὅ.π., Φ. 20, Ἀσώπιος πρὸς Φιλητᾶ, χ. χρονολογία, ἀλλὰ μάλλον στὰ 1820-1821.

Ἡ καταγραφή τῶν παρασκηνίων σκόπευε νὰ δώσει μιὰ μερική εἰκόνα τῶν σημαντικῶν ἢ περιθωριακῶν κοινωνικῶν, πνευματικῶν ἢ καὶ ἀπλῶς ἀνθρώπινων ἀντιθέσεων μέσα στίς ὁποῖες ἐκαλεῖτο νὰ δράσει ἕνας φωτισμένος δάσκαλος. Ἡ παρουσίαση τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Φιλητᾶ³³, πού ἀκολουθεῖ, ἔχει ὡς στόχο νὰ διαγράψει τὸ προοδευτικὸ διδακτικὸ πρόγραμμα τοῦ Φιλητᾶ, πού μὲ ἐνθουσιασμὸ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐφαρμόσει ἀπὸ τίς πρῶτες κιόλας μέρες τῆς διαμονῆς του στὴν Τεργέστη³⁴. Μὲ ἀφορμὴ τίς ὑποδείξεις του γιὰ τὴ διδασκαλία συγκεκριμένων μαθημάτων θὰ προχωρήσω σὲ μιὰ πρώτη ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς διδασκαλίας τῆς γραμματικῆς καὶ σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Θὰ προσπαθῆσω νὰ δικαιολογήσω τὴν πρόκριση συγκεκριμένων ἐγχειριδίων μέσα ἀπὸ τὴ θέση πού αὐτὰ κατεῖχαν ὡς τότε στὴν ἱστορία καὶ θεωρία τῆς γλώσσας καὶ τῆς γραμματικῆς.

Τὸ σχῆμα τοῦ Φιλητᾶ εἶναι ἕνα ὀλοκληρωμένο καὶ μεθοδικὰ στοχαστικὸ σύστημα, βασισμένο στίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τίς διαδιδόμενες ἤδη ιδέες περὶ ἐθνικισμοῦ. Ὁ Φιλητᾶς δέχεται τὰ μηνύματα τῶν Ἰδεολόγων καὶ παρακολουθεῖ στενὰ τὴ σύγχρονη ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν, ιδιαίτερα στοὺς τομείς πού ἐντάσσονται στὰ διδακτικὰ προγράμματα, ὅπως τὰ προτείνει. «Ἡ καθαρὰ ἠθική, ἐκεῖνη ἣτις διδάσκει τὸν ἄνθρωπον νὰ γνωρίσῃ τὰ χρέη του γινόμενος φρόνιμος εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἐπιεικὴς πρὸς τοὺς ὁμοίους του, καὶ εὐσεβὴς πρὸς τὸν ὑπέρτατον δημιουργόν»³⁵, μ' ἕνα λόγο ἢ «χρηστοθήθεια» πού διαμορφώνει «ἕνα νέον χρήσιμον εἰς τὴν ἀνθρώπινην κοινωνίαν»³⁶, δηλαδὴ τὰ διδάγματα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ἢ ἐξύψωση τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς, ἀποτελοῦν τὸν πρῶτο του γνώμονα. «Ἡ συντήρησις τῆς μητρικῆς γλώσσας καὶ ἡ διὰ ταύτης στερέωσις εἰς τὰ διδάγματα τῆς ἀμωμῆτου ἡμῶν Πίστεως»³⁷, τὸ δίπτυχο τῶν κελευμάτων τοῦ ἐθνικισμοῦ, συνιστοῦν τὸ δεύτερο στόχο του. Καλοῦνται γονεῖς καὶ σχολεῖα, οἱ δύο βασικοὶ φορεῖς παιδείας, σὲ συνεργασία γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μόρφωσης τῶν νέων. Στὸ ρόλο τῶν γονέων ἐπιμένει στὴ Β' ὁμιλία του. Τὴν κατάστασι τῆς σχολικῆς παιδείας προσπάθησε ὁ ἴδιος ἔμπρακτα νὰ βελτιώσῃ καθολικὰ καὶ νὰ μεταρρυθμίσει «μὲ τὴν ἐκλογὴν τῶν διδασκῶν πραγμάτων, τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας, καὶ τελευταῖον τὸ μεθοδικὸν σύστημα διὰ καθὲν ἀπὸ τὰ διδασκῶν»³⁸. «Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι συμβάλλει ἡ παλαιὰ ἑλληνικὴ γλῶσσα»³⁹· παράλληλα ὁμως τονίζει τὴν

33. Στὴν ἀνάλυση τῶν θέσεων τοῦ Φιλητᾶ δὲν θ' ἀκολουθήσω τὸ περιεχόμενο τῶν ὁμιλιῶν του κατὰ παραγράφους, ἀλλὰ θὰ προσπαθῆσω νὰ δώσω τὸ συνολικὸ, μεθοδικὸ ἐνιαῖο πρόγραμμά του.

34. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 3, 12 Ὀκτ. 1818, Φιλητᾶς πρὸς Ἀσώπιο.

35. Ὁμιλία Α', σ. 35.

36. Ὁμιλία Β', σ. 39.

37. Ὁμιλία Α', σ. 34.

38. Ὁ.π., σ. 34.

39. Ὁ.π., σ. 35.

ἀνάγκη τῆς ἐξάσκησης στὴν ὀμιλουμένη, τῇ γραικικῇ. Τὴν ἐξάσκηση αὐτὴ τὴν ἀναλαμβάνει ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ σχολεῖο — καὶ θὰ ἀναλύσει μεθοδικὰ τὸ σύστημά του, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐπιλογή κειμένων καὶ τὸ μεταφραστικὸ ὡς τὴν ὅλη διάρθρωση τῆς πρακτικῆς καὶ θεωρητικῆς διδασκαλίας τῆς γλώσσας. Ἄπευθυνόμενος σὲ ομάδα Ἑλλήνων «ὅπου διὰ καιρικὰς περιστάσεις εὕρισκόμεθα ἔξω ἀπὸ τῆς πατρίου γῆς», θεωρεῖ ντροπὴ «ἀντὶ νὰ ὀμιλοῦν οἱ νεώτεροι τὴν γλώσσαν τῶν γερόντων, γλῶσσαν οὐδὲ βάρβαρον οὐδὲ χυδαίαν, ὡς ἐκ προλήψεως ἢ ἀμαθίας στοχάζονται, συγκαταβαίνουσιν οἱ Γέροντες αὐτοὶ νὰ βαρβαροῖταλίζωσι μὲ τὰ παιδάρια καὶ μὲ τὰς γυναίκας»⁴⁰. Μὲ μιὰ φράση ρίχνει τὰ βέλη του καὶ ἀποσαφηνίζει μαχητικὰ τὴ θέση του σὲ σχέση μὲ δύο σύγχρονά του σοβαρά προβλήματα: τὸ γλωσσικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ, ποὺ ἐδῶ ἀλληλοσυμπλέκονται. Κυτῶν τὶς ἀκραῖες ἀπόψεις περὶ γλώσσας, ποὺ τώρα στὰ 1819 ἔχουν φτάσει σὲ περισσὴ ὀξύτητα, ἀκολουθώντας τὴν κοραϊκὴ «μέση ὁδὸ», καὶ θίγει τὸ εὐπαθὲς σημεῖο τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς: τὴ γλωσσικὴ ἀποξένωση. Φαινόμενο πολυσύνθετο: ἡ χρόνια ἀπουσία ἀπὸ τὴν πατρίδα, συχνὰ ἢ ἔλλειψη τῶν κατάλληλων δασκάλων, ἡ πρακτικὴ ἀνάγκη ἀλλὰ καὶ ὁ συρμός, καθὼς καὶ οἱ μειωμένες δυνάμεις ἀντίστασης στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον κάνουν τοὺς Ἕλληνας νὰ λησμονοῦν τὴ γλώσσα τους. Δὲν εἶναι, λοιπόν, παράδοξο ποὺ τὸ πρόβλημα ἐγγίζει τὶς εὐαίσθητες στὰ γλωσσικὰ θέματα χορδὲς τῶν περισσότερων λογίων καὶ κυρίως ἐκείνων ποὺ ἔχουν θέσει ὡς ἀποστολὴ τους τὴ μόρφωση τῶν ὁμογενῶν νέων.

Πρῶτος τὸ ἐπισημαίνει ὁ Δημήτριος Δάρβαρις γιὰ τοὺς Ἑλληνόπαιδες τῆς Βιέννης. Τὸ προοίμιο τῶν *Γραικογερμανικῶν Διαλόγων* του (1809) εἶναι τὸ πιὸ εὐγλωττο κείμενο: «Ἡ κοινὴ τῶν Γραικῶν διάλεκτος εἶναι ξένη εἰς τὰ παιδιά τῶν ἐν τῇ τοῦ Καίσαρος ἐπικρατεῖα παροικούντων ὁμογενῶν, καὶ πρέπει νὰ τὴν μάθωσι διὰ τῆς ἐγχωρίου φωνῆς. Ἡ ὠφέλεια ὁποῦ προξενοῦν οἱ διάλογοι εἰς τοὺς πρωτοπείρους μιᾶς ξένης γλώσσης εἶναι πασιδῆλος καὶ ἀποδεδειγμένη ὅθεν πολλάκις ἐστοχάσθην, ὅτι ἦταν καλόν νὰ γένῃ μία Συλλογὴ διαλόγων γραικογερμανικῶν διὰ τὰ παιδιά τῶν ὁμοφύλων πρὸς εὐκολωτέραν μάθησιν τῆς πατρίου αὐτῶν γλώσσης»⁴¹(!). Ἡ γραικικὴ δηλαδὴ, ἔχει φτάσει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ξένη γλώσσα καὶ γιὰ τὴ διδασκαλία της ἀπαιτοῦνται οἱ μέθοδοι ποὺ ἀκολουθοῦνται σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις. Τὴν πρόταση αὐτὴ ἔκανε ὁ Δάρβαρις σὲ δεύτερο στάδιο: τρία χρόνια νωρίτερα, στὰ 1806, εἶχε συντάξει *Γραμματικὴ ἀπλοελληνικὴ* γιὰ νὰ καλύψει ἓνα κενό⁴². Ἴσως μάλιστα ἤθελε νὰ καλύψει τὸ

40. Ὁμιλία Β', σ. 40.

41. *Διάλογοι Γραικο-Γερμανικοὶ χάριν τῶν μικρῶν παιδιῶν τῶν ἐν τῇ ἐπικρατεῖα τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν, ἐκδοθέντες πρὸς εὐκολωτέραν μάθησιν καὶ κατάληψιν τῆς κοινῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου* ὑπὸ Δημ. Ν. Δαρβάρους..., Βιέννη 1809, σ. 3.

42. *Γραμματικὴ ἀπλοελληνικὴ σχεδιασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρους τοῦ ἐκ Κλεισούρας τῆς Μακεδονίας εἰς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν νέων καὶ ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τῶν Κυριῶν Αὐταδέλφων Δαρβάρων*, Βιέννη 1806.

ἀρνητικό ἀποτέλεσμα τῆς «στείρας» γλωσσικῆς διδασκαλίας τοῦ Νεόφυτου Δούκα, πού στὰ 1803-1808 σχολαρχοῦσε στὴ Βιέννη ἢ ἀκόμη νὰ ἐνισχύσει τὸ πρόγραμμα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὰ παιδιὰ τῶν βλαχόφωνων παροίκων.

Τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ Βιέννη ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ὀξύ, καθὼς ἐπισημαίνεται ἀπὸ ἐπιστολὴ ὁμογενοῦς πρὸς τὸ *Λόγιο Ἑρμῆ*, πού κρύβεται πίσω ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ Ε.Π., στὰ 1816⁴³. Ὁ τελευταῖος παρατηρεῖ μὲ τὴ σειρά του τὴ μεγάλη «ἀδυναμίαν [τῶν νέων] εἰς τὴν ὁμιλουμένην Ἑλληνικὴν», πού ὀφείλεται α) στὴν ἑλλιπῆ ὡς ἐσφαλμένη, κατὰ τὴ γνώμη του, γλωσσικὴ διδασκαλία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Βιέννης, ὅπου τὸ βάρος δίνεται στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ — ἢ παράδοση τοῦ Ν. Δούκα συνεχιζόταν—, β) στὴν ἔλλειψη κατάλληλων ἐγχειριδίων καὶ κυρίως γ) στὴν «ἀξιοκατάκριτον ἀμέλειαν καὶ ἀδιαφορίαν τῶν γονέων». Στὸ *Ἑπόμνημά* του ὁ Ἀναστάσιος Παλλατίδης, στὰ 1845⁴⁴, στηλιτεύει μὲ πικρία τὰ ἀποτελέσματα τῆς συνήθειας τῶν ὁμογενῶν του, πού ἀπὸ μόδα προτιμοῦν Γάλλους, Γερμανοὺς ἢ Ἀγγλοὺς ὡς οἰκοδιδασκάλους τῶν τέκνων τους, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ ἐπιρρίψει τὶς εὐθύνες στὴν πλημμελὴ ἐπάνδρωση τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου τῆς Βιέννης καὶ στὴν ἔλλειψη, πλὴν φωτεινῶν διαλειμμάτων, συστηματικοῦ διδακτικοῦ προγράμματος. Οἱ συνέπειες τοῦ ἐκγερμανισμοῦ (ὁ Φιλητᾶς ὑπονοεῖ ἀντίστοιχα ἐξιταλισμὸ), πού δὲν εἶναι βέβαια μόνο συνάρτηση τῆς γλωσσικῆς ἀποξένωσης ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἐπισημαίνονται ὡς κίνδυνοι γιὰ τὴν «ἐθνικὴ ἀποξένωση».

Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ἂν προσθέσουμε ὅτι ἀνάλογο πρόβλημα ἀντιμετωπιζόταν καὶ στὴν Ὁδησό, ὅπου μάλιστα, στὰ 1820⁴⁵, τονιζόταν ἡ ἀνάγκη διδασκαλίας τῆς γραικικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἐφαρμοζόταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ ἴδιο συνολικὰ σύστημα μαθημάτων, ὅπως τὸ ὀραματίστηκε ὁ Φιλητᾶς. Μάλιστα ἡ Ὁδησόσος ἀποτελοῦσε, κατὰ τὸν Φιλητᾶ⁴⁶, τὸ ἀντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα σχολικῆς ὀργάνωσης, ἀφοῦ παράλληλα πρὸς τὸ προοδευτικὸ σχολικὸ πρόγραμμα θεράπευε καὶ τὴ Μούσα τοῦ Θεάτρου, τὴ Μελπομένη, ἀκολουθώντας ἔτσι τὰ χνάρια τῆς παιδευτικῆς προόδου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ προσφορὰ τοῦ θεάτρου στὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐθνικοῦ συναισθήματος, μέσα στὰ πλαίσια μάλιστα τῆς «κλασσικίζουσας πτέρυγας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ»⁴⁷, τονιζό-

43. «Ἐπιστολὴ λογίου τινοῦ τῶν ἐν Βιέννη πρὸς τὸν ἑαυτοῦ φίλον κύριον Φ. - Π. - εἰς... τὴν 30 Σεπτεμβρίου 1816», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, ΣΤ' (1816) 355-362.

44. Ἀναστάσιος Παλλατίδης, *Ἑπόμνημα Ἱστορικὸν περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου καὶ τῆς σημερινῆς ἀκμῆς τοῦ ἐν Βιέννη ἑλληνικοῦ συνοικισμοῦ, αὐτοσχεδιασθὲν ἀφορμῇ τῆς νεωστὶ γενομένης μεταρρυθμίσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν Μουσικῆς εἰς τὸ τετράφωνον*, Βιέννη 1845 (ἀνατύπωση Ἀθήνα, Ν. Καραβίας, 1968), σ. 38 κ.ε.

45. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, Γ' (1820) 612-623.

46. Ὁμιλία Β', σ. 41. Ἀνάλογη ὑπόμνηση εἶχε κάνει καὶ ὁ Ἀσώπιος τὸ 1817: *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, Ζ' (1817) 374.

47. Δημ. Σπάθης, «Ὁ "Φιλοκτῆτης" τοῦ Σοφοκλῆ διασκευασμένος ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίκκολο. Ἡ

ταν ιδιαίτερα καὶ καλοῦνταν οἱ Τεργεστῖνοι "Ἕλληνες νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τῶν ὁμογενῶν τους τῆς Νότιας Ρωσίας. Ἡ θεατρικὴ παράδοση (τουλάχιστον ἀπὸ τὰ 1814)⁴⁸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ὀδησοῦ καὶ οἱ παροτρύνσεις τοῦ Φιλητᾶ καρποφόρησαν καὶ «φιλόμουσά τινα μειράκια, μαθηταὶ τοῦ ἐδῶ γυμνασίου, μετέφρασαν ἀπὸ τὸ Ἰταλικὸν μίαν τραγωδίαν (τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος) καὶ μὲ θέλησιν καὶ προθυμίαν ὄλων τῶν ἐνταῦθα ὁμογενῶν μας, τὴν παρέστησαν κατὰ τὴν 9 Φεβρουαρίου μὲ πολλὴν χαρὰν ὄλων ἡμῶν καὶ κρότον»⁴⁹. Πρόκειται γιὰ τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου ποὺ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1819 εἶχε παιχθεῖ στὸ Βουκουρέστι μὲ τὸν «ἀκίνδυνο» τίτλον «Ἰούλιος Καίσαρ», ὕστερα ἀπὸ ἐπεμβάσεις, γιὰ λόγους τακτικῆς, τοῦ Φαναριώτη Ἰάκωβου Ρίζου-Ραγκαβῆ⁵⁰. Στὴ θεατρικὴ παράσταση, ποὺ ἐπαναλήφθηκε μὲ πολλὴ ἐπιτυχία στὶς 16 Φεβρουαρίου, συνέδραμαν καὶ οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ τοπικοῦ θεάτρου τῆς Τεργέστης· συχνὰ ἄλλωστε συγκαταλέγονταν καὶ Ἕλληνες στὴ διοίκησίν του⁵¹.

Μὲ ἀφετηρία λοιπὸν αὐτὲς τὶς βασικὲς ἀρχὲς προχωρεῖ ὁ Φιλητᾶς στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ προγράμματός του. Δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὴν προσοχὴ του ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου τῆς Τεργέστης θὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἐμπορικὸ ἐπάγγελμα, γι' αὐτὸ καὶ θεωρεῖ ἀπαραίτητα μαθήματα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν ἰταλικὴ καὶ τὴ γερμανικὴ, τὴν καλλιγραφία, τὴν ἀριθμητικὴ, τὴν πολιτικὴ γεωγραφία, τὴν ἐπιτομὴ Ἰδεολογίας, τὴ Γενικὴ «λελογισμένη» Γραμματικὴ⁵². Ἀνάλογα μαθήματα διδάσκονταν καὶ στὴν Ὀδησό⁵³ καὶ συνιστοῦσαν ἄλλωστε τὸν κορμὸ τῶν μαθημάτων τῶν «κανονικῶν» σχολείων (Normalschulen)

πρώτη παρουσίαση ἀρχαίας τραγωδίας στὸ νεοελληνικὸ θέατρο», *Ὁ Ἐρανιστής*, 15 (1978-1979) 277.

48. Ἄννα Ταμπάκη, «Τὸ ἑλληνικὸ θέατρο στὴν Ὀδησό (1814-1818)», *Ἀθησαύριστα στοιχεῖα*, *Ὁ Ἐρανιστής*, 16 (1980) 229-238, ὅπου καὶ προηγούμενη βιβλιογραφία.

49. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, Γ' (1820) 263. Δὲν κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω τὸ χειρόγραφο τῆς μετάφρασης, οὔτε καὶ τὸν ὑποκινήσαντα δάσκαλο. Πάντως, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, παρὰ τὶς ἐλπίδες τους, δὲν δημοσιεύθηκε. Ἄγνωστο εἶναι ἐπίσης ποιά ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου εἶχαν ὡς πρότυπο οἱ μαθητὲς. Μᾶλλον ἐπρόκειτο γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἀββᾶ Melchior Cesarotti (Voltaire, François Marie Arouet, *La morte di Cesare - Tragedia di Voltaire, rappresentata nel 1719. Traduzione dell' abate Melchior Cesarotti*, στὴ σειρά: Biblioteca Teatrale della Nazione francese, ossia Raccolta de più scelti componimenti Tragicci, Comici etc..., No 27/2, Βενετία 1796. Γιὰ τὸν Cesarotti βλ. *Nuova Enciclopedia Italiana ovvero Dizionario generale di Scienze, Lettere, Industrie*. 6η ἔκδοσις, Τορίνο 1878, τ. V, σ. 532-535.

50. Νικ. Ι. Λάσκαρης, *Ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*, Ἀθήνα 1938, Α', σ. 225-228.

51. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐπὶ 9 χρόνια [μᾶλλον ἀπὸ τὸ 1801] στὴ διεύθυνση τοῦ Θεάτρου τῆς Τεργέστης ἀνήκε ὁ Ἰωάννης-Δρόσος Πλασταράς. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ χαρακτηριζόταν ὡς ἡ «epoca aurea del Teatro di Trieste». Ὡς μέλος τῆς διοίκησός του συμμετεῖχε τὸ 1821 ὁ Νικόλαος Στρατῆς (Girolamo Agarito, *Descrizione storico-pittorica della fedelissima città e Portofranco di Trieste*, Τεργέστη 1824 (ἀνατύπωση 1972), σ. 133-134).

52. Ὁμιλία Α', σ. 35.

53. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, Γ' (1820) 618-619.

καὶ τῶν ἐμπορικῶν εὐρωπαϊκῶν σχολείων τῆς ἐποχῆς⁵⁴. Ἐνημερωμένος γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καὶ στοχεύοντας στὴν ἐπικράτηση ἑνὸς σχολείου γιὰ ὅλους τοὺς ἐλληνοπαίδες τῆς Τεργέστης, φυσικὸ εἶναι νὰ τάσεται ὑπὲρ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, τῆς «ἀμοιβαίας» λεγομένης, ἡ ὁποία «καὶ διάλληλος εἶναι ἐν ταυτῷ καὶ σύνολος καὶ πλεον ἀπλῆ καὶ δραστήριος»⁵⁵. Ἡ λαγκαστερινὴ μέθοδος, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Adam Smith γιὰ τὴ γενικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ποὺ ἀπαιτοῦσε ἕνα κόσμον μορφωμένο καὶ πολιτισμένο⁵⁶, προβλήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ Κοραΐ. Ὁ Λόγιος Ἑρμῆς, ἐπανακυκλοφορώντας τὸ 1816, φιλοξενοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ⁵⁷ ἄρθρου σὲ συνέχειες ποὺ ἀνέλυε καὶ ἐπαινοῦσε τὴν μέθοδο αὐτή. Φωτισμένοι δάσκαλοι ἀνέλαβαν τὴ μεταγραφή καὶ τὴ σύνταξη τῶν ἀπαραίτητων πινάκων καὶ βιβλίων γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς⁵⁸. Κάποια καθυστέρηση ὅμως στὴν ὀλοκλήρωσή τους⁵⁹, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ σχολεῖο τῆς Τεργέστης ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν δὲν ἦταν τόσο μεγάλος, ὥστε νὰ καθιστᾶ ἀδύνατη τὴν ἐφαρμογὴ ἄλλων μεθόδων, ὁδήγησαν τὸν Φιλητᾶ στὴ μερικὴ παράλληλη χρῆση τῆς «ἀτομικῆς» καὶ τῆς «συνόλου» μεθόδου.

Μετὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ μεθοδολογικοῦ πλαισίου τῆς δουλειᾶς του, ὁ Φιλητᾶς ἐκθέτει σ' ἐλάχιστες παραγράφους τὸ φιλολογικὸ-στοχαστικὸ περιγραμμά των διδασκῶν μαθημάτων: βασικὸς ἄξονας τοῦ προγράμματός του ἡ γραμματικὴ, ἀλλὰ αὐτὴ «ποὺ γυμνάζει τὸ μνημονικὸν τῶν παιδίων καὶ φωτίζει εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν τὴν κρίσιν αὐτῶν»⁶⁰. Πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴ φράση κρύβεται ὁ στοχασμὸς ποὺ ὁδήγησε τὸν Φιλητᾶ στὴν ἐπιλογὴ τῆς διδασκαλίας τῆς Λογικῆς

54. Κ. Κούμας, «Παιδαγωγία. Περί παιδείας καὶ σχολείων», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, Θ' (1819), κυρίως σ. 734-736. Καὶ στὸ λόγο του μετὰ τὴν εὐκαιρία τῆς λήξης τῶν μαθημάτων στὴν Ἰόνιον Ἀκαδημία τὸ 1825, ἐπαινοῦσε ὁ Φιλητᾶς τὴν εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας ξένων γλωσσῶν, τῆς τέχνης τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς γεωγραφίας (βλ. μετάφρ. τοῦ λόγου του στὴν ἰταλική: *Osservatore Triestino*, No 19, 28 Ἰουλ. 1825, σ. 76).

55. Ὁμιλία Α', σ. 36.

56. Antonio Santoni - Rugiu, *Storia sociale dell' educazione*, Μιλάνο (3^η 1980), σ. 360-362· στίς σ. 376-379 τὰ τῆς μεθόδου καὶ τῆς συμβολῆς τοῦ Joseph Lancaster (1778-1838) καὶ τοῦ Andrew Bell (1753-1832).

57. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, ΣΤ' (1816) 3-9, 17-21, 33-43, 113-124, ἀνώνυμο ἄρθρον μετὰ τίτλου: «Παιδαγωγικὴ». Γιὰ τὰ παιδαγωγικὰ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν στὴν α' περίοδο ἐκδόσεως τοῦ *Λόγιου Ἑρμῆ* βλ. Θεόδωρος Γ. Παπακωνσταντίνου, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος». Τὰ παιδαγωγικὰ ἄρθρα. Πρῶτον Μέρος. Τόμοι Α' - Δ' (1811-1814), *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, περίοδος δευτέρα, τ. ΚΗ' (1979-1985) 71-106.

58. Βιβλιογραφία γιὰ τὴν προσπάθεια ἐπιβολῆς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στὰ ἐλληνικά σχολεῖα βλ. *Ἡ Μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε (τεκμήρια ἱστορίας)*. Ἐπιμέλεια Ἀλέξης Δημαρᾶς, τ. Α' (1821-1894), Ἀθήνα 1973, σ. κδ' καὶ ἀλλοῖς σημ. 4.

59. Πρβλ. τὰ προβλήματα ποὺ μνημονεύονται στὸν *Ἑρμῆ τὸν Λόγιον*, Ι' (1820) 20-21.

60. Ὁμιλία Α', σ. 37.

καί, συγκεκριμένα, τῆς Ἰδεολογίας καὶ Γενικῆς Ἑλλόγου Γραμματικῆς, ἀλλὰ καὶ ἐρμηνεύει τὴν ἀπόφασή του νὰ δώσει βᾶρος στὴν ὁμιλουμένη ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ «ἐντελεστέρα μάθησις τῆς παλαιᾶς καὶ ὁ καλλωπισμὸς τῆς νεωτέρας [γλώσσης]»⁶¹. Τὸ πρόβλημα συζητοῦσαν καὶ ἄλλοι στοχαστές. Ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, παρουσιάζοντας τὴ μετάφρασή του τῆς *Λογικῆς* τοῦ Condillac⁶², ταυτίζει ρητὰ τὸ πρόβλημα τῆς διδασκαλίας τῆς γλώσσας μὲ τὶς μεθόδους τῆς Λογικῆς: «Τὰ παιδιά... ἤξεύρουν τὴν μητρικὴν τους γλώσσαν, καὶ εἰς αὐτὴν ἢ εἰς καμμίαν ἄλλην, ὠμιλημένην ἀφ' οὗ τὴν μάθουν ὀλίγον, εἶναι ὁποῦ πρέπει ἀπαραιτήτως ὁ διδάσκαλος νὰ τὰ ἐνασχολήσῃ τὸ πρῶτον, κάμνοντάς τα νὰ παρατηρήσουν τὰς ὁμοιότητας καὶ ἀνομοιότητας τῶν λέξεων, τὰς συμφωνίας καὶ διαφορίας ὁποῦ ἔχουν ἀναμεταξύ τους, φυλαττόμενος ὅσον τὸ δυνατόν νὰ εἰπῇ τίποτε, χωρὶς νὰ εἶναι ὁ μαθητὴς προπαρασκευασμένος εἰς τὴν κατάληψιν (Ἀναλυτικὴ μέθοδος)». Στὸ λογικὸ θεώρημα, λοιπόν, ὅτι τὸ παιδί πρέπει νὰ προχωρεῖ ἀπὸ τὰ γνωστὰ πρὸς τὰ ἄγνωστα, βασίζει τὴν πρόκριση τῆς ὁμιλουμένης γιὰ τὴ γλωσσικὴ παιδεία.

Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν συζητήσεων γιὰ τὴ σχέση μεταξὺ τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Γραμματικῆς, τῆς Φιλοσοφικῆς Γραμματικῆς, ὅπως θὰ τὴν ὀνόμαζε ὁ Κοραῆς⁶³. Ὁ Φιλητᾶς γιὰ νὰ ἐδραιώσει τὶς ἀποφάσεις του γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς, ποῦ ἀπαιτεῖ «τὴν φιλόσοφον καὶ ἀναλογικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης»⁶⁴ καὶ κινούμενος κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Ἰδεολόγων⁶⁵, παρουσιάζει ἐπιγραμματικὰ τὸ μεθοδικὸ σύστημά του τῆς διδασκαλίας τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς γλώσσας.

61. Ὁ.π.,

62. *Ἡ Λογικὴ, ἡ αἰ πρώται ἀναπτύξεις τῆς τέχνης τοῦ στοχάζεσθαι. Σύγγραμμα στοιχειῶδες ὁποῦ τὸ συμβούλιον τῶν Παλατινῶν σχολῶν ἐζήτησε καὶ ἐνέκρινε. Συγγραφὴν παρὰ τοῦ Κονδιλιάκ καὶ μεταφρασθὲν εἰς τὴν ὠμιλωμένην ἑλληνικὴν διάλεκτον παρὰ Δανιὴλ Δημητρίου Ἱερομονάχου τοῦ Φιλιππίδου...*, Βιέννη 1801, σ. 1β'.

63. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στοχασμοὶ Αὐτοσχέδιοι. Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης...* (Ἐπανεκδόση ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας: Ἀδ. Κοραῆ, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς καὶ ἡ Αὐτοβιογραφία του*, τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 118, βλ. καὶ σ. 178).

64. Ὁμιλία Α', σ. 37, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Ὀλλανδικῆς σχολῆς ἀναφέρει. Σὲ προγενέστερη ἐπιστολὴ του, 12 Ὀκτ. 1818, πρὸς τὸν Ἀσώπιο ἔγραφε ὅτι σκεφτόταν νὰ εἰσαγεῖ ὡς μάθημα τῆς θεωρίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας «κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἐμστερσοῦσιου καὶ Οὐάλκεναίρου». Πρόκειται γιὰ τοὺς Ὀλλανδοὺς ἑλληνιστὲς Tiberius Hemsterhuys (1685-1766) καὶ Ludwig Gaspar Walckenaer (1715-1785): βλ. Διαμάντης, ὁ.π., σ. 3 καὶ σημ. 49, 50.

65. Γιὰ τοὺς Ἰδεολόγους βλ. *Encyclopédie de la Pléiade, Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, 19ος αἰώνας, Ρωμαντικοὶ - Κοινωνιολόγοι* (μετ. Τίτου Πατρίκιου - Π. Χριστοδουλίδη), Ἀθήνα 1978, σ. 142-171, τὸ εἰδικὸ κεφάλαιο τοῦ Α. Canivez. Γιὰ τὶς σχέσεις Κοραῆ - Ἰδεολόγων βλ. Φίλιππος Ἡλιού, «Στὴν τροχιά τῶν Ἰδεολόγων. Κοραῆς-Daupou-Φουρναράκης», *Χιακὰ Χρονικὰ* 10 (1978) 36-68. Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Ἰδεολόγους βλ. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, «Ἡ σκέψη τῶν Ἰδεολόγων στὸ ἔργο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ», *Πρακτικὰ Συνεδρίου Ἐποχῆς καὶ Χίος*, (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 31, σημ. 1.

Ξεκινᾷ ἀπὸ τῆ *Grammaire Générale et Raisonnée* τοῦ Port Royal (Πορτοροῦ-άλ)⁶⁶, προχωρεῖ στοὺς κατεξοχὴν θεωρητικούς τῆς Γενικῆς Ἑλλόγου Γραμματικῆς καὶ τῆς Ἰδεολογίας: α) τὸν César Chesneau Dumarsais (1676-1756), συγγραφέα Λογικῆς, βασικῶν ἀρχῶν γραμματικῆς, καθὼς καὶ συντάκτη ἄρθρων γραμματικῆς στὴν *Encyclopédie* καὶ κυρίως μιᾶς *Exposition d' une méthode raisonnée pour apprendre la langue latine* (1722)⁶⁷. β) τὸν Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780), τὸν θεωρητικὸ τῆς σύγχρονης Λογικῆς⁶⁸, ὡς μεταφυσικῆς καὶ ὡς τέχνης τοῦ συλλογιζέσθαι· γ) τὸν Ἄγγλο James Harris (1708-1780), τὸν « Ἀρρίς », κατὰ τὸν Φιλητᾶ, τὸν ὁποῖο εἶχε, φαίνεται, ὑπόψη τοῦ ἀπὸ τῆ γαλλικῆ μετάφραση τοῦ ἔργου του: *Hermes or a philosophical Inquiry concerning Language and Universal Grammar* (1751)⁶⁹. δ) τὸν κατεξοχὴν Ἰδεολόγο καὶ θεωρητικὸ τῆς Γραμματικῆς Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy (1754-1836). Ὁ Dumarsais, «le premier des Grammairiens»⁷⁰, σημείωνε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα του: «θὰ ἦταν ἀξιοσημείωτο πλεονέκτημα γιὰ τὰ παιδιὰ ἂν μπορούσαν νὰ μάθουν τὴ γραμματικὴ μὲ ἀληθινὰς ἀρχὰς (principes). Αὐτὴ ἡ ἄσκηση θὰ τοὺς ἀνέπτυξε τὸ σωστὸ πνεῦμα ὥστε καθένας ξεχωριστὰ θὰ ἦταν ἰκανὸς νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν ὀρθότητα καὶ θὰ συνήθιζαν νὰ κάνουν χρῆση τῆς λογικῆς τους καὶ στὶς ἄλλες λειτουργίες τῆς ζωῆς τους· αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς ὄλων τῶν σπουδῶν»⁷¹.

Ὁ Dumarsais βλέπει γενικὰ τὴν ὠφέλεια ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς νοητικῆς δύναμης⁷². Σ' αὐτὴν τὴν παράδοση, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν *Grammaire Générale et Raisonnée* καὶ τὴ *Λογικὴ* τοῦ Port Royal καὶ ποὺ ἐξελίχθηκε μέσα ἀπὸ τὶς στήλες τῆς *Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* καὶ τὰ ἔργα τῶν Γραμματικῶν τοῦ 18ου αἰῶνα, κινεῖται καὶ ὁ Φιλητᾶς. Στὸ *Λόγιο Ἑρμῆ* τοῦ 1816 δίνονται τὰ κύρια στοιχεῖα αὐτῆς τῆς παράδοσης: « Ὁ λόγος εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ νοός μας, καὶ ὁ νοὺς εἶναι τὸ πρωτότυπον τοῦ λόγου [...] Ἡ ὀρθὴ λογικὴ εἶναι τῆς Γραμματικῆς τὸ θεμέλιον [...] Ἀπὸ τὴν Φιλοσοφίαν λοιπὸν, ἦγουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, τὴν Λογικὴν, ἔπρεπε ν' ἀρχίζωσι καὶ οἱ παιδαγωγοί, οἱ τὰ πρῶτα γράμματα καὶ στοιχεῖα διδάσκοντες [...]

66. Βλ. πὸ κάτω σ. 23.

67. Βλ. πὸ κάτω σ. 25.

68. Βλ. πὸ πάνω σημ. 62.

69. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἐκδόθηκε μὲ τίτλο: *Hermès, ou recherches philosophiques sur la Grammaire Universelle. Ouvrage traduit de l' anglois, de Jacques Harris, avec des remarques et des additions. par François Thurot*, Παρίσι, Messidor an IV [1796].

70. César Chesneau Dumarsais, *Essai sur les préjugés ou de l'influence des opinions sur les moeurs et sur le bonheur des hommes*. Nouvelle édition, Παρίσι 1822 (α' παρουσίαση τὸ 1750 σὲ συλλογὴ «Nouvelles libertés de penser», α' ἔκδ. 1760), σ. 58 τοῦ βιογραφικοῦ σημειώματος γιὰ τὸν Dumarsais.

71. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ ἔργο του: *Véritables principes de la Grammaire* (1729)· βλ. στὴς Irene Monreal-Wickert, *Die Sprachforschung der Aufklärung im Spiegel der grossen französischen Enzyklopädie*, Tübingen 1977, σ. 137.

72. Monreal-Wickert, ὁ.π.

Ὅποιαν λέξιν πρέπει νὰ μεταχειρισθῶσιν οἱ ἄνθρωποι, πρέπει αὕτη νὰ παρασταίη ἀντιλήψεις, κρίσεις, συλλογισμούς· τοὺς χρειάζεται λέξεις διὰ νὰ φανερώσιν τὰ ἀντικείμενα τῶν ἰδίων ἰδεῶν, τῶν τροπολογιῶν, τῶν σχέσεων [...] Ὅλαι αἱ γλῶσσαι ἔχουν προτάσεις, ὑποκείμενα, ἀντικείμενα [...] Εἰς ὅλας τὰς γλώσσας αἱ ἀτελεῖς λέξεις ἔχουσιν, ἢ ἄμεσον ἢ ἔμμεσον συμπλήρωμα. Εἰς ἓνα λόγον, ὅλαι αἱ γλῶσσαι ὑπόκεινται εἰς τοὺς ὄρους τῆς λογικῆς ἀναλύσεως τοῦ νοός, καὶ οἱ ὄροι οὗτοι εἶναι πάντοτε καὶ πανταχοῦ οἱ αὐτοί.

»Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπάρχωσι θεμελιώδεις ἀρχαὶ κοιναὶ ὅλων τῶν γλωσσῶν, τῶν ὁποίων ἀρχῶν ἡ ἀλήθεια προϋπάρχει ἀπ' ὅλας τὰς κατ' ἀρέσκειαν ἢ κατὰ τύχην συνθήκας, αἱ ὁποῖαι ἐπροξένησαν τὰ διάφορα ἰδιώματα, καὶ ἐκ τούτων τὰς διαφόρους γλώσσας καὶ διαλέκτους. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπάρχη Γενικὴ Γραμματικὴ ὅλων τῶν γλωσσῶν [...] Ἡ Γενικὴ Γραμματικὴ εἶναι Ἐπιστήμη· διότι τὸ ὑποκείμενόν της εἶναι λογικὴ θεωρία τῶν ἀμεταβλήτων καὶ γενικῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου. Ἡ μερικὴ Γραμματικὴ εἶναι τέχνη· διότι θεωρεῖ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῶν κανόνων τῆς μερικῆς γλώσσης εἰς τοὺς γενικοὺς κανόνας τοῦ λόγου»⁷³.

Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ μεταφέρονται ἐπιγραμματικὰ συζητήσεις ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς φιλοσόφους ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Καὶ ἦταν ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ γλῶσσα ἓνα ἀπὸ τὰ προσφορότερα θέματα τοῦ Διαφωτισμοῦ⁷⁴. Σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς γλώσσας καὶ τῆς γραμματικῆς ἀποτελέσει ἡ *Grammaire Générale et Raisonnée contenant les fondemens de l'art de parler expliqués d' une manière claire et naturelle. Les raisons de ce qui est commun à toutes les langues et des principales différences qui s'y rencontrent*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς μονῆς τοῦ Port Royal, τοῦ κέντρου τοῦ Jansenisme⁷⁵, στὰ 1660 καὶ γνώρισε πολλές ἐπανεκδόσεις, ἐπηρέασε τὶς γλωσσολογικὲς συζητήσεις ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., γιὰ νὰ ἀναβιώσει ἡ θεώρησή της στίς μέρες μας. Οἱ γλωσσολόγοι σήμερα δὲν ἀσχολοῦνται μόνο μὲ τὴν ἔκδοσιν καὶ τὴν ὑποδοχὴ τῆς γραμματικῆς αὐτῆς, δηλαδὴ μὲ τὴν ἱστορία της, ἀλλὰ ἀντλοῦν ἀπ' αὐτὴν νέες σκέψεις καὶ ὁδηγοῦνται σὲ νέους προβληματισμούς.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς *Grammaire*, Antoine Arnauld καὶ Claude Lancelot, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι «Γραμματικὴ εἶναι ἡ τέχνη τῆς ὁμιλίας (τοῦ «ὁμιλεῖν»)» καὶ ὅτι «ὁμιλία εἶναι νὰ ἐξηγεῖ (κανεῖς) τὶς σκέψεις του μὲ τὰ σημεῖα ποὺ ἐπινόησαν οἱ ἄνθρωποι γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ»⁷⁶, διαίρεσαν τὴ γραμματικὴ τους σὲ δύο μέρη: στὸ α' ἀσχολοῦνται μὲ τὰ γράμματα, μὲ τὰ φωνήεντα, μὲ τὰ σύμφωνα, ἐνδιαφερόμενοι δηλαδὴ γιὰ τὸ φωνητικὸ μέρος τοῦ λόγου, καὶ στὸ β' μὲ «τὶς ἀρχὲς καὶ τοὺς λόγους (des principes et des raisons) στοὺς ὁποίους βασίζονται οἱ

73. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, ΣΤ' (1816) 90-92.

74. Monreal-Wickert, ὁ.π., σ. 15.

75. Γιὰ τὸ Port Royal βλ. τὸ ἄρθρο: *The Port Royalists*, «The Edinburgh Review», CXLVIII (Ἰούλ. 1841) 309-365.

76. [A. Arnauld - Cl. Lancelot], *Grammaire Générale...*, ἔκδ. Βρυξέλλες 1676, σχ. 16°, σ. 1.

ποικίλες μορφές τῆς σημασίας τῶν λέξεων», — ὅπως ἀνέφεραν στὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου τους.

Μετὰ τὴν μελέτη τῶν ἐπιμέρους γλωσσῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχαν προέλθει καὶ οἱ μέθοδοί του γιὰ τὴ λατινική, ἑλληνική, ἰταλική καὶ ἰσπανική⁷⁷, προχώρησε ὁ Lancelot στὴ συγγραφή τῆς Γενικῆς Γραμματικῆς σὲ συνεργασία μὲ τὸν ὄριμο στοχαστὴ Arnauld (ποὺ στὰ 1662 μαζί μὲ τὸν Pierre Nicole κυκλοφόρησε τὴ *Λογική*)⁷⁸. Ἡ Γενικὴ αὐτὴ Γραμματικὴ δὲν εἶναι συγκριτικὴ, ποὺ ἐξάγει κανόνες ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν διαφόρων γλωσσῶν ἢ ποὺ εἰσάγει τέτοιους κατάλληλους γιὰ χρῆση σὲ κάθε γλώσσα, «κι αὐτὸ γιατί ἡ γενικότητά της δὲν συνίσταται στὸ νὰ βρεῖ τοὺς καθαυτὸ γραμματικὸς νόμους, ποὺ θὰ ἦσαν κοινοὶ σὲ ὅλους τοὺς γλωσσολογικοὺς τομεῖς καὶ θὰ φανέρωναν, μέσα σὲ μιὰ ἰδεατὴ πειθαναγκαστικὴ ἐνότητα, τὴ δομὴ κάθε δυνατῆς γλώσσας· ἂν εἶναι γενικὴ, αὐτὸ συμβαίνει στὸ βαθμὸ ποὺ προτίθεται νὰ φανερώσει, κάτω ἀπὸ τοὺς γραμματικὸς κανόνες, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τοῦ θεμελίου τους, τὴν παραστατικὴ λειτουργία τοῦ λόγου —εἴτε εἶναι ἡ κάθετη λειτουργία ποὺ ὑποδηλώνει ἕνα ἀναπαριστάμενο εἴτε ἡ ὀριζόντια ποὺ τὸ συνδέει ὅπως ἡ σκέψη... [Ἡ Γενικὴ Γραμματικὴ] θὰ καθιδρύσει τὴν ταξινόμια κάθε γλώσσας, τουτέστι τὸ στοιχεῖο ποὺ μέσα σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς θεμελιώνει τὴ δυνατότητα ἐκφορᾶς ἐνὸς λόγου»⁷⁹. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς *Grammaire Générale*, τὸ 1969, ἐξηγεῖ ὁ Michel Foucault τὸν ὄρο «raisonnée»: «'raison' qui traverse la singularité des langues n'est pas de l'ordre du fait historique ou de l'accident; elle est de l'ordre de ce que les hommes en général peuvent vouloir dire. Inversement une grammaire peut très bien être générale et faire abstraction des faits linguistiques dans leur diversité: elle n'en vaudra pas moins - et toujours - comme une grammaire raisonnée [...] Plus la grammaire d'une langue sera raisonnée, plus elle approchera d'une grammaire générale»⁸⁰.

Ἡ ὑπόδοχή τῆς *Grammaire Générale* τοῦ Port Royal ἦταν εὐρύτατη. Σὲ λιγότερο ἀπὸ 50 χρόνια κυκλοφόρησαν 4 ἐπανεκδόσεις (1664, 1676, 1679, 1709). Βιβλία γραμματικῆς, ἰδίως τῆς γαλλικῆς, ἐπηρεάσθησαν ἄμεσα⁸¹. Περίπου ἕναν

77. Roland Donzé, *La Grammaire Générale et Raisonnée de Port-Royal: Contribution à l'histoire des idées grammaticales en France*, Βέρνη 1967, σ. 7-8.

78. Συμβουλευτήκα τὴν ἔκδοση: [Ant.] Arnauld, *Logique de Port Royal. Objections contre les méditations de Descartes. Traité des vraies et des fausses idées par Arnauld. Édition publiée avec une introduction et des notes par C. Jourdain*, Παρίσι 1846.

79. Michel Foucault, *Les Mots et les Choses. Une archéologie des sciences humaines*, Παρίσι 1966, σ. 106. Τὸ παράθεμα χρησιμοποίησα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Foucault στὰ ἑλληνικά: *Οἱ λέξεις καὶ τὰ πράγματα. Μιὰ ἀρχαιολογία τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου*, μετ. Κωστῆς Παπαγιώργης, Ἀθήνα, «Γνώση», 1986, σ. 143-144.

80. Arnauld - Lancelot, *Grammaire Générale et Raisonnée...*, préface Michel Foucault, Παρίσι, Publications Paulet, 1969, σ. X.

81. *Gener-1 and Rational Grammar: The Port Royal Grammar by Antoine Arnauld and Claude Lancelot, edited and translated with an introduction and notice by Jacques Rieux and Bernard E. Rollin*

αἰώνα ἀργότερα ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται σχολιασμένη (1753 ἀπὸ τὸν Charles Duclos⁸², 1756 ἀπὸ τὸν Ἀββᾶ Fromant) καὶ στὰ 1753 μεταφράστηκε γιὰ πρώτη φορά στ' ἀγγλικά⁸³. Ἀναπτύχθηκε ἔτσι ἡ «σχολή» τῆς Καθολικῆς (Universelle) ἢ Γενικῆς (Générale) Γραμματικῆς, πού γνώρισε διάφορους ἐκφραστὲς ἀπὸ τὸν Dumarsais, τὸν πλησιέστερο ἴσως ὁπαδὸ τῆς, ὡς τὸν Condillac, τὸν Ἀγγλο Harris καὶ τὸν περισσότερο κριτικὸ ἀπ' ὅλους, τὸν Destutt de Tracy.

Ἄμεσα ἐπηρεασμένος ὁ Dumarsais ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Λογικὴ Γραμματικὴ, συνέταξε τὸ πρῶτο ἔργο του *Exposition d'une méthode raisonnée pour apprendre la langue latine* (1722). Ἦθελε ν' ἀποφύγει τὶς παραδοσιακὲς μεθόδους, κατὰ τὶς ὁποῖες «μαθαίνει κανεὶς τὴ λατινικὴ σχεδὸν σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα ἄνθρωπο, πού γιὰ νὰ διδάξει σ' ἓνα παιδί νὰ μιλάει, θὰ ἄρχιζε νὰ τοῦ δείχνει τὴ μηχανικὴ τῶν ὀργάνων τῆς ὁμιλίας»⁸⁴. Χώριζε λοιπὸν τὴ μέθοδό του σὲ δύο ἐνότητες, στὴ «Routine» καὶ στὴ «Raison». Στὴν πρώτη περιλάμβανε τὴ σημασία τῶν λατινικῶν λέξεων, κάποιες συντακτικὲς ἰδιαιτερότητες τῆς λατινικῆς, ὀρισμένους λατινισμούς· στὴ δευτέρῃ, τὴ «Grammaire raisonnée», οἱ μαθητὲς ὄφειλαν νὰ μάθουν τὸ μηχανισμό τῆς construction τῆς λατινικῆς γλώσσας, τὴ δομὴ τῶν φράσεων. «Αὐτοὶ πού λέγουν», ἔγραφε στὴν εἰσαγωγή του, «ὅτι ὄνομα οὐσιαστικὸ εἶναι ἡ λέξι μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ θέσουμε τὸ ὅ ἢ τὸ ἡ δὲν δίνουν καθόλου μιὰ ἰδέα τοῦ βᾶθους τῶν πραγμάτων καὶ κατὰ συνέπεια δὲν ἀκολουθοῦν τὴ Λογικὴ Γραμματικὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία θάπρεπε νὰ ποῦμε ὅτι ὄνομα οὐσιαστικὸ εἶναι ἡ λέξι πού σημαίνει μιὰ οὐσία (substance), ἢ κάποιο πράγμα πού θεωρεῖται ὡς ὑφιστάμενο (subsistant)»⁸⁵. Ὁ Dumarsais συνέβαλε κατεξοχὴν στὴν ἐξέλιξη τῆς Γενικῆς Γραμματικῆς⁸⁶. Οἱ ἴδιες στοχαστικὲς ἀρχὲς διέπουν τὰ ἔργα του: *Les véritables Principes de la Grammaire* (1729) καὶ κυρίως *Les tropes* (ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ: τρόπος) (1730)⁸⁷. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἀσχολεῖται μὲ τὶς κύριες καὶ μεταφορικὲς ἔννοιες τῶν λέξεων, ἐξετάζει γραμματικὰ καὶ ἐκφραστικὰ φαινόμενα (μετωνυμία, συνεκδοχὴ, ὑπερβολή, μεταφορὰ κ.ἄ.) καὶ ἐμβαθύνει στὸ νόημα

---

with a preface by Arthur C. Danto and a critical Essay by Normann Kretzmann, Παρίσι 1975, σ. 22 τῆς Εἰσαγωγῆς τῶν μεταφραστῶν.

82. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἀνατυπώθηκε μὲ πρόλογο τοῦ Michel Foucault τὸ 1969.

83. Εἰσαγωγή τῶν Rieux - Rollin στὴν ἔκδοση τοῦ 1975 (δ.π., σμ. 81), σ. 24.

84. [Dumarsais], *Exposition d'une méthode raisonnée pour apprendre la langue latine*, Παρίσι 1722, σ. 2.

85. Ὁ.π., σ. 35.

86. Gunvor Sahlén, *César Chesneau Du Marsais et son rôle dans l' évolution de la Grammaire Générale*, Παρίσι 1928.

87. Ὁ πλήρης τίτλος: *Des tropes ou des diférens sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue*. Συμβουλευτικὰ τὴν ἔκδοση: *Les tropes de Dumarsais, avec un commentaire raisonné, destiné à rendre plus utile que jamais pour l' étude de la grammaire, de la littérature, et de la philosophie, cet excellent ouvrage classique, encore unique dans son genre, par M. Fontanier*, τ. 2, Παρίσι 1818.

τῶν ὀνομάτων. Στὸ ἴδιο ὀρθολογικὸ πνεῦμα κινοῦνται καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του, ποὺ τυπώθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του: *Logique ou réflexions sur les principales opérations de l'esprit* (1792), *Fragmens sur les causes de la parole*⁸⁸ καὶ ὅπωςδήποτε τὸ *Essai sur les préjugés*⁸⁹. Στὸ τελευταῖο στηλιτεύει τὶς αἰτίες τῆς δυστυχίας τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του, τὶς ὁποῖες ἐντοπίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς προλήψεις, ἐπικρίνοντας ἔτσι ἔμμεσα τὸ ρόλο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων. Γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ κακοῦ συνιστᾷ κι αὐτὸς τὴ Λογική.

Τὴ στροφή ἀπὸ τὴν ὀρθολογιστικὴ πρὸς τὴν αἰσθησιοκρατικὴ ἀντιμετώπιση τῆς γλώσσας καὶ τῆς σχέσης μεταξὺ τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου ἐκφράζει ὁ Condillac μὲ τὸ ἔργο του *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (1746)⁹⁰. «Πῶς ἡ φύσις ἡ ἰδίᾳ μᾶς διδάσκει τὴν ἀνάλυσιν· καὶ πῶς, κατ' αὐτὴν τὴν μέθοδον, ἐξηγεῖ τινὰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν γένεσιν, τόσον τῶν ἰδεῶν, ὅσον καὶ τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς», τιτλοφορεῖται τὸ πρῶτο μέρος τῆς *Λογικῆς* τοῦ Condillac κατὰ μετάφραση τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη⁹¹.

Στὶς ὑποδοχὲς τῆς *Grammaire Générale* ἐντάσσεται καὶ τὸ ἔργο *Hermès* τοῦ Ἄγγλου στοχαστῆ James Harris,⁹² ποὺ προέκρινε τὸν ὄρο *Grammatica Universalis*⁹³ καὶ προσάρμοσε στὴ θεωρία του «τὶς δυὸ ἀπόψεις περὶ γλώσσας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης: τὴν *universelle* καὶ τὴν *individuelle*»⁹⁴.

Ἄλλὰ ὁ στοχαστὴς ποὺ στενότερα συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τὴν «Ἰδεολογία» —τὴν ὁποία θεωρεῖ ὁ Φιλητᾶς ἀπαραίτητο νὰ διδάσκονται οἱ μαθητὲς— καὶ ποὺ ἐπινόησε ἄλλωστε καὶ τὸν ὄρο⁹⁵, εἶναι ὁ Destutt de Tracy. Ἀξιωματικὸς τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, μὲ κλασικὲς σπουδές, συνειδητὸς δημοκράτης, δρᾷ στὴ Γαλ-

88. Montreal - Wickert, ὁ.π., σ. 18.

89. Συμβουλευτήκα τὴν ἔκδοσιν: *Essai sur les préjugés ou de l'influence des opinions sur les moeurs et sur le bonheur des hommes*, Nouvelle Édition, Παρίσι 1822. Ἀνάλυση καὶ κριτικὴ τῶν φιλοσοφικῶν κυρίως ἔργων τοῦ Dumarsais βλ. στοῦ Georg Gross, «César Chesneau Dumarsais. Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Aufklärungsliteratur», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock*, 5 (1955/56) 125-182.

90. Μιά σαφὴ ἀνάλυση τῶν διαφορετικῶν ἀντιλήψεων περὶ γλώσσας ἀνάμεσα στὸν ὀρθολογιστικὸ καὶ αἰσθησιοκρατικὸ στοχασμὸ τὸ 18ο αἰώνα, βλ. Montreal - Wickert, ὁ.π., σ. 95-106 καὶ κυρίως σ. 97-98. Οἱ Rieux - Rollin (βλ. πρὸ πάνω σημ. 81), σ. 25 σημειώνουν ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Condillac ἀντιπροσωπεύουν τὸ κύριο παράδειγμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ «Lockean Sensationalism» στὴ Γαλλία. Ὁ Condillac δημοσίευσε τὸ 1775 τὰ *Principes de la Grammaire Française*.

91. Γιὰ τὴ Λογικὴ τοῦ Condillac βλ. A. Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 201-203 κ.ά. Βλ. γιὰ τὸν Condillac καὶ Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation. The Rise of Modern Paganism*, Νέα Ὑόρκη 1968, σ. 139-141 κ.ά.

92. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 69. Τὰ ἄλλα φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Harris τυπώθηκαν τὸ 1783 σὲ 4 τόμους (*Hermès*, ὁ.π., μετὰ τὴ σ. CXIX).

93. Montreal - Wickert, ὁ.π., σ. 26.

94. Ὁ.π., σ. 37, παράθεμα τοῦ Otto Funke γιὰ τὸν Harris.

95. Ἀργυροπούλου, «Ἡ σκέψη τῶν Ἰδεολόγων», ὁ.π., σ. 32, σημ. 8.

λική Ἐπανάσταση, βρίσκεται ἀντίθετος πρὸς τὴν Τρομοκρατία και φυλακίζεται μαζί με τὸν Daunou και τὸν Volney, ἐνῶ ὁ Condorcet γιὰ νὰ γλυτώσει τὴ λαιμητόμο παίρνει δηλητήριο⁹⁶. Στὴ φυλακὴ (1793) περνᾷ ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς φυσικῆς και τῆς χημείας στὴ μελέτῃ τοῦ ἀνθρώπου· «ὁ Lavoisier με δὴγήγησε στὸν Condillac», ἔλεγε⁹⁷. Ἀφιερώνεται στὴ συγγραφὴ τῆς Ἰδεολογίας του (*Éléments d'Idéologie*), ποῦ θὰ ὀλοκληρωθεῖ σὲ 4 τόμους (1801-1815) και τοὺς τιτλοφορεῖ: α) *Idéologie, proprement dite*, β) *Grammaire*, γ) *Logique*, δ) *Traité de la volonté et de ses effets*⁹⁸. Ἡ διάρθρωση αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στὸ πλήρες σύστημά του: «αὐτὴ ἡ ἐπιστῆμη ὀνομάζεται “Ἰδεολογία” ἂν ἀναφερθοῦμε στὸ ὑποκείμενο: “Γενικὴ Γραμματικὴ”, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὸ μέσο [ποῦ χρησιμοποιεῖ], και “Λογικὴ”, ἂν θεωρήσουμε τὸ σκοπὸ τῆς»⁹⁹. «τὸ σκέπτεσθαι ἢ τὸ αἰσθάνεσθαι, εἶναι γιὰ μᾶς τὸ ἴδιο πράγμα με τὸ ὑφίστασθαι»¹⁰⁰. Ὅπως και ὁ Condillac, ποῦ τὸν θεωροῦσε ἰδρυτὴ τῆς Ἰδεολογίας ἀλλὰ ποῦ δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ὀλοκληρώσει τὸ σύστημά του¹⁰¹, ἀντιλαμβάνοταν τὴν αἴσθηση (*sensation*) ὡς τὸ πρῶτο και μοναδικὸ φαινόμενο τῆς ὑπαρξῆς μας¹⁰². «La faculté de penser ou d'avoir des perceptions renferme dans les quatre facultés élémentaires appelées la *sensibilité* proprement dite, la *mémoire*, le *jugement* et la *volonté*»¹⁰³. Οἱ τρεῖς πρῶτες χαρίζουν στὸν ἄνθρωπο τὰ μέσα τῆς γνώσης, ἡ τέταρτῃ τὴ δύναμη τῆς δράσης. Σ' αὐτὸ τὸ ὀλοκληρωμένο σύστημα ἐντάσσει τὴ Γραμματικὴ του, ποῦ δὲν τὴ θεωρεῖ «ἀπλῶς ἐπιστῆμη τῶν σημείων, ἀλλὰ συνέχεια τῆς ἐπιστῆμης τῶν ἰδεῶν»¹⁰⁴. Ἀκολουθώντας τις γενικὲς ἀρχὲς τῆς Γενικῆς Γραμματικῆς, ἐπικρίνει τὴ *Grammaire Générale* τοῦ Port Royal γιὰ ἀοριστίες και ἀσάφειες, παρὰ τὴ θετικὴ προσφορὰ τῆς, ἐνῶ γιὰ τὸν Dumarsais, ποῦ τοῦ ἐπιφυλάσσει τὸν τίτλο τοῦ «πρῶτου τῶν Γραμματικῶν», πιστεῦει ὅτι δὲν ὀλοκλήρωσε τὸ ἔργο του. Ἐτσι ὁ Destutt de Tracy, ὁ συνιδρυτὴς τοῦ Institut National τῆς Γαλλίας, εἰσάγει τὴ μελέτῃ τῆς Γενικῆς Γραμματικῆς στὶς Écoles Centrales (1803) και τὸ ἔργο του ἐπηρεάζει τοὺς σύγχρονους του Ἑλλῆνες στοχαστές¹⁰⁵.

96. A. Canivez, «Οἱ Ἰδεολόγοι» (βλ. πρὸ πάνω σημ. 65), σ. 143.

97. M. Mignet, «Notice Historique sur la vie et des travaux de M. le conte Destutt de Tracy», στὸ: *M. Mignet Notices et Mémoires*, Παρίσι 1843, τ. Α', σ. 262.

98. Ὁ α' τόμος ἐκδόθηκε τὸ 1801, β': 1803, γ': 1805, δ': 1815.

99. Destutt de Tracy, *Éléments d'Idéologie. Première partie: Idéologie proprement dite*, Παρίσι (31817), σ. 4, σημ. 1.

100. Ὁ.π., σ. 391.

101. Destutt de Tracy, *Éléments d'Idéologie. Seconde partie, Grammaire*, Παρίσι (21817), σ. 9.

102. Mignet, ὁ.π., σ. 264' πβ. και Caniver, σ. 151.

103. Destutt de Tracy, ὁ.π. (σημ. 99), σ. 391.

104. Ὁ.π., *Grammaire* (σημ. 101), σ. 394.

105. Βλ. συχνὲς ἀναφορὲς γιὰ τὸ ἔργο του στὸ: Ἑρμῆς Ὁ Λόγιος Β' (1812) 275, 280· Ζ' (1817) 202· Η' (1818) 428-430. Ἡ Γραμματικὴ τοῦ Tracy ἀποτελεσε ἓνα ἀπὸ τὰ πρότυπα τῆς *Γραμματικῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας και τῆς Γραμματικῆς τῆς ὀμιλουμένης ἑλληνικῆς γλώσσας* (1829) ποῦ συνέταξε ὁ Κων. Βαρδαλάχος (βλ. Camariano - Cioran, ὁ.π., σ. 480).

Ὁ Φιλητᾶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ αὐτὸ τὸ στοχαστικὸ περιβάλλον ἔγραψε τὴ *Γραμματικὴ τῆς Λατινικῆς Γλώσσης* (1827) μὲ πρότυπο, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τὴν ἀντίστοιχη μέθοδο τοῦ Πορτορηγαλίου¹⁰⁶, ἐνῶ στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, ὅπου ὑπῆρξε καθηγητῆς, ἀναφέρεται ἡ Ἰδεολογία στὸ διδακτικὸ τῆς πρόγραμμα¹⁰⁷. Ἡ ὑποδοχὴ τῆς *Grammaire Générale* συνεχίσθηκε στὴν Εὐρώπη ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐξὶ ἐκδόσεις τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Port Royal κυκλοφόρησαν ἀνάμεσα στὸ 1803 καὶ 1846¹⁰⁸, ἀλλὰ γιὰ ἓνα αἶωνα περίπου ἀτόνισε τὸ ἐνδιαφέρον, ὅταν ἡ γλωσσολογικὴ ἔρευνα στράφηκε σ' ἄλλες κατευθύνσεις¹⁰⁹. Χάρη στὶς μελέτες τοῦ Noam Chomsky, καὶ κυρίως στὸ ἔργο του *Cartesian Linguistics* (1966)¹¹⁰, ἀναβίωσε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ *Γραμματικὴ* τοῦ Port Royal, ἀφοῦ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ γενετικὴ μετασχηματιστικὴ γραμματικὴ «is foreshadowed by Port Royal»¹¹¹. Στὶς μέρες μας ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Port Royal ἐπανεκδόθηκε στὰ γαλλικὰ καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση (1966, 1967, 1969, 1975)¹¹² καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Chomsky γιὰ τὴν Καρτεσιανὴ παράδοσή τῆς προκάλεσαν γόνιμες ἐπιστημονικὲς συζητήσεις στοὺς σύγχρονους γλωσσολογικοὺς κύκλους¹¹³.

Βασισμένη στὴ συζήτηση γιὰ τὴ γενικὴ καὶ μερικὴ γραμματικὴ ἐξελισσεται καὶ ἡ «φιλολογία» γύρω ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια τῆς γραμματικῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς ὁμιλουμένης, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ

106. *Γραμματικὴ τῆς Λατινικῆς Γλώσσης συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τοῦ ἐν Κερκύρᾳ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἐφηβίου ὑπὸ Χριστ. Φιλητᾶ, Ι.Δ., Προφῆσορος δημοσίου Ἑλλήνων Γραμμάτων εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν*. Ἐν Κερκύρα, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Κυβερνήσεως, 1827, σ. VII-VIII.

107. Γ. Τυπάλδος - Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, ὅ.π., σ. 46, 73, 79, 123· πβ. Ρ. Ἀργυροπούλου, «Ἡ σκέψη τῶν Ἰδεολόγων», σ. 32, σημ. 8.

108. Rieux - Rollin, *Εἰσαγωγή* στὴ *General Grammar* (βλ. πῶ πάνω σημ. 81), σ. 26.

109. Noam Chomsky, «Βασικὲς ἐννοιες» (μετ. Ἀναστασία Κλάδη), *Ἐποπτεία*, 32 (1979) 203-205, ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς διακοπῆς αὐτῆς καὶ προσπαθεῖ ν' ἀνασκευάσει τὶς ἐσφαλμένες ἀπόψεις τῶν γλωσσολόγων, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ὡς τὴν ἐποχὴ του, προκειμένου γιὰ τὴν «Καθολικὴ Γραμματικὴ».

110. Noam Chomsky, *Cartesian Linguistics. A Chapter in the history of rational thought*, Νέα Ὑόρκη - Λονδίνο 1966.

111. Rieux - Rollin, ὅ.π., σ. 18.

112. Τὸ 1966 ἀπὸ τὸν Herbert Brekle (Rieux - Rollin, σ. 18). Τὸ 1967 ἀπὸ τὸν Roland Donzé (βλ. πῶ πάνω σημ. 77), τὸ 1969 μὲ εἰσαγωγή τοῦ Michel Foucault (βλ. σημ. 82), τὸ 1975 μὲ εἰσαγωγή-μετάφραση τῶν Rieux - Rollin.

113. Βλ. κυρίως τὰ σημειωμένα ἄρθρα στὴν εἰσαγωγή τῶν Rieux - Rollin, σ. 18-20, σημ. 1-9. Ἰδιαίτερα βλ. τὸ πρόσφατο ἔργο τοῦ Harry M. Bracken, *Mind and Language. Essays on Descartes and Chomsky*, Dordrecht - Holland / Cinnaminson - USA 1984, ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἀνασκευὴ τῆς ἀρνητικῆς θέσης τοῦ Hans Aarsleff ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν ἀπέναντι στὶς ἀπόψεις τοῦ Chomsky. Μιὰ σύντομη ἱστορικὴ ἀνασκόπηση τῶν σύγχρονων θεωριῶν περὶ Γραμματικῆς βλ. Δημήτρα Θεοφανοπούλου-Κοντοῦ, *Εἰσαγωγή στὴν Θεωρίαν τῆς Συντάξεως. Γενετικὴ - Μετασχηματιστικὴ Γραμματικὴ*, Ἀθήνα 1982, σ. 1-16.

μέλημα τοῦ Φιλητᾶ νὰ ἀκολουθεῖ τὶς ἀρχές τῆς γραμματικῆς, «αἵτινες ἐνῶ γυμνάζουν τὸ μνημονικὸν τῶν παιδίων, φωτίζουν εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν τὴν κρίσιν αὐτῶν», δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχολοῦσε ἐξίσου ὅλες τὶς «σχολές» διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς στὴν ἐποχὴ του. Γενικὴ ἦταν, πάντως, ἡ διαπίστωση τῆς ἀνάγκης γιὰ σύνταξη νέων ἐγχειριδίων. Ἡ ἔλλειψη παρουσιαζόταν σημαντικὴ στὴν ἐκμάθηση τῆς ὁμιλουμένης. Ἐνμέρει μόνον καλύφθηκε τὸ κενὸ ἀπὸ τῆ *Γραμματικῆ ἀπλοελληνικῆ* τοῦ Δάρβαρι (1806)¹¹⁴ καὶ τὰ ἄλλα σχολικά του ἐγχειρίδια. Τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν μικρότερο προκειμένου γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ. Οἱ Γραμματικὲς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως, ἀλλὰ καὶ ἄλλες ποὺ εἶχαν θρέψει τόσες γενιὲς μαθητῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, θεωροῦνταν ἀπὸ τοὺς περισσότερους στοχαστὲς ὡς ἀνεπαρκεῖς¹¹⁵. Τρία σφάλματα διαπίστωνε ὁ Κοραῆς¹¹⁶ στὶς ὑπάρχουσες Γραμματικὲς: α) γράφονται «ἑλληνιστί οἱ κανόνες τῆς γλώσσης», β) εἶναι διεξοδικότατες, γ) κυριαρχεῖ ἡ «ἀμεθοδία». Ἀλλὰ καὶ οἱ προσπάθειες στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. γιὰ ἀναπλήρωση τῶν ἐλλείψεων δὲν φαίνεται νὰ ἰκανοποίησαν τὶς ἀπαιτήσεις τῶν φωτισμένων λογίων ποὺ κινοῦνταν στὰ δεδομένα τῆς Φιλοσοφικῆς Γραμματικῆς. Ἔτσι φυσικὸ ἦταν τὰ πονήματα τῶν «μαθητῶν τοῦ Λ. Φωτιάδη στὸ Βουκουρέστι»¹¹⁷, καθὼς καὶ ἡ στεγνὴ *Γραμματικὴ Τερψιθέα* τοῦ Νεοφύτου Δούκα νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀρνητικὰ¹¹⁸ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Μπροστὰ στὴν ἔλλειψη κατάλληλων ἐγχειριδίων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ξένοι λόγιοι καὶ κυρίως Γερμανοὶ (Βουτμάννος: Philipp Karl Buttmann, Ἑρμάννος: Gottfried [Godofredus] Hermann, Ματθίας: August Heinrich Matthiä κ.ἄ.)¹¹⁹, ποὺ εἶχαν δεχθεῖ τὴν ἀλληλουχία Λογικῆς καὶ Γραμματικῆς, χάριζαν μὲ τὰ συγγράμματά τους στοὺς Ἕλληνες δασκάλους τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπληρώ-

114. *Γραμματικὴ ἀπλοελληνικῆ* (βλ. πρὸ πάνω σημ. 42). Γιὰ τὸν Δ. Δάρβαρι βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Joannis A. Papadrianos, «The Greeks and the Serbs as an integrated Society in Zemun during the eighteenth century. A contribution to the history of Greek and Serbian Collaboration in the spiritual and cultural fields», *Balkan Studies*, 24₂ (1983), κυρίως σ. 570-580.

115. Βλ. κυρίως τὶς ἀπόψεις τοῦ Κοραῆ γιὰ τὶς ὑφιστάμενες Γραμματικὲς, Κοραῆς, *Προλεγόμενα* (δ.π., σημ. 63), σ. 67 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης τὶς κρίσεις τοῦ Κ. Μ. Κούμα, *Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*, Βιέννη 1833, κυρίως σ. θ'-ιστ'. Σὲ ἀναδρομὴ στὶς προϋπάρχουσες Γραμματικὲς προβαίνει ὁ Στ. Κομμητᾶς, *Ἐγκυκλοπαιδεῖα Ἑλληνικῶν Μαθημάτων, γραμματικῆς, ῥητορικῆς καὶ ποιητικῆς, τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν περιέχουσα, καὶ Συλλογὴν μετ' ἐκλογῆς ἐκ τῶν Ἀρίστων Ἑλλήνων Συγγραφέων καὶ ποιητῶν, μετὰ τῶν ἀναγκαίων Ὑποσημειώσεων, καὶ Λεξικῶν Ὀνοματικῶν τε καὶ Λεκτικῶν, εἰς τε τῶν δυσχερῶν σαφήνεια, καὶ τῶν λέξεων ἐξήγησιν, συντεθεῖσα τε καὶ συλλεγεῖσα παρὰ Στεφάνου Κομμητᾶ, τοῦ ἐκ Φθίης*, Βιέννη, τ. Β', 1814, σ. 4θ'-ρ'.

116. Κοραῆς, *Προλεγόμενα*, δ.π., σ. 70-74.

117. Κούμας, *Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*, δ.π., σ. ιστ'.

118. Βλ. κυρίως τὸ ἄρθρο τοῦ Κ. Κούμα στό: *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, Γ' (1813) 285-305, «Διατριβὴ εἰς κατηγορίας τινὰς τῆς τοῦ Δούκα Ἀργούδς, ὅπου (σ. 292) γράφει: «ἀνωφελεστέρα γραμματικὴ εἰς τὸ γένος δὲν ἐφάνη παρὰ τὴν Τερψιθέαν, καὶ διὰ τὴν ἀτέλειαν καὶ διὰ τὴν στρωφνότητα τῆς φράσεως».

119. Ὁμιλία Α' (Φιλητᾶ), σ. 37.

νουν τὸ κενό. Ἐπὶ τίς Γραμματικὲς τῶν τριῶν αὐτῶν Γερμανῶν φιλολόγων, ποὺ ἐξέδωσαν καὶ σχολίασαν ἄλλωστε καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα¹²⁰, κυρίως ἐκτιμήθηκε ἡ *Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* τοῦ Βουτμάννου¹²¹. Τὸ 1810 κιόλας ὁ Κοραῆς συνιστοῦσε στὸν Κούμα νὰ τὴ μεταφράσει στὰ ἑλληνικά¹²². Ὁ Κούμας ὅμως ἦταν πολὺ ἀπασχολημένος κι ἔτσι τὸ ἔργο ἀνέλαβε ὁ Στέφανος Οἰκονόμος, γιατρός, ἀδελφὸς τοῦ ἄλλου δασκάλου τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρνης, Κωνσταντίνου Οἰκονόμου¹²³. Ἡ μετάφραση τῆς *Γραμματικῆς*, ποὺ θεωρήθηκε ὑπόδειγμα μερικῆς Γραμματικῆς, ἐγινε εὐμενῶς δεκτὴ ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ¹²⁴ —ὄχι βέβαια καὶ ἀπὸ τὸν Ν. Δούκα¹²⁵— περιλήφθηκε στὰ διδακτικὰ προγράμματα τῶν σχολείων¹²⁶ καὶ χρησίμευσε ὡς πρότυπο στὴ σύνταξη τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου¹²⁷ κ.ἄ.

Τὴ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς συμπλήρωνε ὁ Φιλητᾶς «Πρὸς μάθησιν ἐντελεστέραν τῆς παλαιᾶς καὶ Καλλωπισμὸν τῆς νεωτέρας» μὲ τὴν «καθημερινὴν μετάφρασιν μερῶν ἐκλεκτῶν ἀπὸ Ἑλλήνας συγγραφεῖς λογογράφους τε καὶ Ποιητᾶς»¹²⁸. Τὰ κείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦσε ἢ συνιστοῦσε ἐναρμονίζονταν μὲ τὰ διδάγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι διάλεγε ὡς βασικὸ ἐγχειρίδιο τὴ «Συλλογὴ τοῦ Ἰακώβ». Πρόκειται γιὰ τὸ *Elementarbuch der griechischen Sprache für Anfänger* τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου Friedrich Jacobs, ποὺ ἐξέδωσε στὰ ἑλληνικά ὁ Θ. Φαρμακίδης μὲ τίτλο *Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης* (1815-1818)¹²⁹. Στὴ φάση αὐτὴ οἱ Διαφωτιστὲς εἶχαν ἀποδοκιμάσει τὴν Ἑγκυ-

120. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Hermann βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, ΣΤ' (1816) 166-168, 233, 258, 345· Ζ' (1817) 63· Γ' (1820) 88-99· γιὰ τὸν Matthiä, δ.π., ΣΤ' (1816) 229-230, Η' (1818) 45. Δὲν κατόρθωσα νὰ ταυτίσω τὸν Γραμματικὸ Φίσερο (Fischer), ποὺ ἀναφέρει ὁ Φιλητᾶς.

121. *Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκ τῆς γερμανιστὶ γεγραμμένης Φιλίππου Βουτμάννου μεταφρασθεῖσα καὶ μεταρρυθμισθεῖσα ὑπὸ Στεφάνου Οἰκονόμου ἱατροῦ, εἰς χρῆσιν τοῦ κατὰ τὴν Σμύρνην Φιλολογικοῦ Γυμνασίου*, Βιέννη 1812. Τὶς δύο γραμματικὲς θὰ συνιστοῦσε ὁ Φιλητᾶς καὶ τὸ 1828 σὲ ἐκθεσὴ του σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία τῶν μαθημάτων στὰ Δευτερεύοντα σχολεῖα τῆς Ἰονίας Πολιτείας. Ἡ ἐκθεση δημοσιεύτηκε ἐντελῶς πρόσφατα ἀπὸ τὸν Στέφ. Μπέττη, «Χριστοφόρου Φιλητᾶ, Δύο ἀνέκδοτα κείμενα», *Δελτίον Ἰονίου Ἀκαδημίας*, 2 (1986) 283-293, καὶ ἐνῶ τὸ χειρόγραφο τῆς μελέτης μου εἶχε ἤδη παραδοθεῖ γιὰ δημοσίευση.

122. Κούμας, *Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*, δ.π., σ. ιη'.

123. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Στ. Οἰκονόμου, στὴ *Γραμματικὴ*, σ. γ' -ιη'.

124. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, Γ' α (1813) 62-63, 280 καὶ ΣΤ' (1816) 93.

125. Ἡρωδιανὸς τῆς μετὰ Μάρκου βασιλείας Ἱστοριῶν βιβλία ὀκτώ. Ἐπεξεργασθέντα καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα, Βιέννη 1813, εἰσαγωγὴν του μὲ τίτλο: «Ἀργῶ ἢ ἐπιστάσιαι τινές. Κριτικὴ εἰς τινὰ τῶν νεωστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων», σ. ζ', ι' -ια'. Ἀπάντηση βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, Γ' (1813) 177-178.

126. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, Η' (1818) 119, ὁ Κωνσταντίνος Γεωργιάδης δάσκαλος στὴν Πάρο χρησιμοποιοῦσε τὴ Γραμματικὴν τοῦ Βουτμάννου. Χρησίμευσε ἐπίσης ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιο τῶν σχολείων τῆς Ἰονίου Πολιτείας (Κούμας, *Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*, δ.π., σ. ιθ').

127. Ἡ *Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*. Ἐκ πολλῶν συνερανισθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, Ὁδησὸς 1829, σ. ιστ', ιη'.

128. Ὁμιλία Α', σ. 37.

129. Ἐκδόθηκε στὰ γερμανικά στὴν Jena, 1807-1815. Γιὰ τὴν εὐνοϊκὴ ὑπόδοξή του ἔργου τοῦ Jacobs,

κλοπαιδεία Φιλολογική τοῦ Πατούσα¹³⁰, δηλαδή τὸ κατεξοχὴν ἐγχειρίδιο διδασκαλίας τῶν φιλολογικῶν μαθημάτων τὸ 18ο αἰώνα. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιλογή μιᾶς συλλογῆς κειμένων γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ὁ Κοραῖς σημείωνε τὸ 1805: «Αὕτη πρέπει νὰ ἦναι ὄχι κατὰ τὴν συνερανισθεῖσαν εἰς τέσσαρας τόμους καὶ ὀνομασθεῖσαν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν, τὴν πεμπομένην ἀπὸ τοὺς Βενετικούς τύπους εἰς τῶν Γραικῶν τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ τοιαύτη συλλογὴ, εἰς τὴν ὁποῖαν νὰ ἦναι φιλοσοφικῶς (τοῦτο θέλει νὰ εἶπη μὲ νοῦν καὶ κρίσιν) συγκερασμένη μὲ τὴν ἡδονὴν ἢ ὀφέλεια, διὰ νὰ προξενῆ καὶ σπουδὴν, καὶ τῆς σπουδῆς ἄνεσιν καὶ ψυχαγωγίαν, νὰ κάμνη ἐν ταῦτῳ τὸν ἀναγινώσκοντα καὶ σοφὸν καὶ ἡμερον, νὰ ἐμπνέη εἰς τὴν ψυχὴν του καὶ τὰ μεγάλα τῆς ἐλευθερίας φρονήματα, καὶ τὰς χάριτας καὶ κομψείας τῆς προγονικῆς του γλώσσης»¹³¹. Στὶς ἀπαιτήσεις αὐτές, κοινὲς ἄλλωστε στοὺς διαφωτιστές, ἐπαγγελλόταν νὰ ἀνταποκριθεῖ ὁ Jacobs, ὅπως βεβαίωνε στὸ προοίμιό τῆς Συλλογῆς του: «[...] Τὴν γύμνασιν τῶν νοερῶν δυνάμεων πρέπει νὰ ἔχη τις ἐξάπαντος ὡς πρῶτιστον σκοπὸν, ἐν ᾧ διδάσκει τὴν νεολαίαν [...] Καμμία διδασκαλία μέθοδος δὲν δύναται νὰ προκόψῃ, ἐὰν δὲν προξενῆ ἡδονὴν εἰς τὸ μανθάνειν [...]»¹³². Δὲν ἐπαναπαυόταν στὴ στεγνὴ διδασκαλία τοῦ τυπικοῦ, δὲν φόρτιζε τὴ μνήμη τῶν μαθητῶν μὲ λέξεις καὶ κανόνες, ἀλλὰ διάλεγε τὰ προσφερόμενα κείμενα μὲ τοῦτο τὸ κριτήριό: «Τὸ νὰ διδάσκηται ἡ νεολαία ὁμοῦ μὲ τὰς λέξεις καὶ πράγματα πρέπει νὰ ἦναι ὁ παντοτινὸς ἀγὼν τῶν διδασκάλων»¹³³. Γιὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ σκοποῦ του περιέλαβε στὴ Συλλογὴ τοῦ Αἰσώπειους μύθους, Ἐνέκδοτα Φιλοσόφων, κείμενα γιὰ τὸν πλουτισμὸ τῶν γνώσεων ἀπὸ τὴ Φυσικὴ Ἱστορία, τὴ Γεωγραφία, τὴν Ἐθνογραφία καὶ προπαντὸς τὴν Ἱστορία, «κατὰ τὴν πλατυτέραν τῆς ἔννοιαν καθ' ἣν σιμὰ τῶν πολιτικῶν συμβάντων σημαίνει καὶ τὴν γνῶσιν τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ χαρακτηῖρος ἐνὸς ἔθνους»¹³⁴. Μιὰ συλλογὴ μὲ τέτοιες προδιαγραφές ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ εὐνοϊκῶς¹³⁵ ἀπὸ τὸ φωτισμένο κοινὸ κι ἔτσι καὶ ἡ μεταφραστικὴ καὶ ἐκδοτικὴ προσπάθεια τοῦ Φαρμακίδου ἐρχόταν σὲ ἀντιπαράθεσιν μὲ τὴν Ἐγκυ-

---

Anthologia graeca βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, Γ' (1813) 255-259, ΣΤ' (1819) 327-356. Τὴ συλλογὴ τοῦ Jacobs θὰ συνιστοῦσε καὶ τὸ 1825 ὁ Φιλιππῆς καὶ θὰ ἀναφερόταν διεξοδικὰ γιὰ χρῆσιν τῆς στὴ διδασκαλία τῆς γλώσσας καὶ γεωγραφίας (Μπέτης, ὁ.π., σ. 285 κ.ε.).

130. Βλ. τὴ μελέτη τῆς Ἀθανασίας Κ. Ἀβδάλου, *Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογική τοῦ Ἰωάννου Πατούσα. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Παιδείας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1710-1839)*, Ἀθήνα 1984, ιδιαίτερα βλ. τίς σ. 268-284, γιὰ τίς συγκρίσεις ἀνάμεσα στὶς Ἐγκυκλοπαιδεῖες ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα.

131. Κοραῖς, *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 164.

132. *Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας ὑπὸ Π. Ἰακωβσίου μεθαρμωσθέντα ὑπὸ Θ. Φαρμακίδου...*, τ. Α', [ἀνατύπωση Κέρκυρα 1829, σ. η' τῆς μετάφρασης τοῦ προοιμίου τοῦ συγγραφέα].

133. Ὁ.π., σ. ιγ'.

134. Ὁ.π., τ. Β', (ἀνατύπωση Κέρκυρα 1829, σ. ε', «προοίμιον συγγραφῆος»). Γι' αὐτὸ τὴ Συλλογὴ συγκροτοῦσαν κείμενα ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, Θουκυδίδου, Δημοσθένου, Ξενοφῶντα, Ἰσοκράτη, Λυσία, Πλούταρχο. Στὸν Γ' τόμο περιλήφθηκαν φιλοσοφικὰ κείμενα.

135. Ἀβδάλου, ὁ.π., σ. 280-281.

κλοπαιδεία Ἑλληνικῶν Μαθημάτων γραμματικῆς, ῥητορικῆς καὶ ποιητικῆς τοῦ Στ. Κομμητᾶ (1812-1814 σὲ 12 τόμους), ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ξεπεράσει τὰ κλασικὰ συντηρητικὰ πρότυπα στὴ διάρθρωση τῆς ὕλης καὶ τὰ ἐπιλεγόμενα κείμενα¹³⁶.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ μεθοδικό του σύστημα ὁ Φιλητᾶς —καὶ μολονότι τὸ βασικό πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπισε ἦταν τὸ γλωσσικό/φιλολογικό— προτείνει φυσικὰ καὶ τὴ διδασκαλία τῆς Γεωγραφίας. Γνωρίζει ἄλλωστε ὅτι ἀπευθύνεται σ' ἓνα σχολεῖο ποὺ οἱ περισσότεροὶ ἀπόφοιτοὶ του θ' ἀκολουθοῦσαν τὸ ἐμπορικὸ ἐπάγγελμα. Παράλληλα ὅμως ἔχει πάντοτε κατὰ νοῦ ὅτι πρέπει νὰ τονώνεται καὶ ἡ ἔθνικὴ συνείδηση τῶν νέων. Ἔτσι δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι προκρίνει τὴ «Γεωγραφία τοῦ Γερμανοῦ Γασπάρεως». Ὁ Διαφωτισμὸς, κοντὰ στὰ ἄλλα, εἶχε συμβάλει στὴ συνειδητοποίηση τοῦ χώρου, τοῦ διαστήματος¹³⁷. Δὲν διέπονται ὅμως ὅλες οἱ ἑλληνικὲς Γεωγραφίαι τοῦ 18ου αἰ. ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν Διαφωτιστῶν. Μὲ ἐξαιρέση τὴ *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας* τοῦ Ἰωσήπου Μοισιόδακος (1781) καὶ τὴ *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* τῶν Γρηγορίου Κωνσταντᾶ καὶ Δανιὴλ Φιλιππίδη (1791), ποὺ ὅμως μικρὴ ἀποδοχὴ γνώρισε στὰ σχολικὰ προγράμματα, οἱ Γεωγραφίαι τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ (1716), τοῦ Μελετίου (1728), ἡ *Γραμματικὴ Γεωγραφία* τοῦ Γεωργίου Φατζέα (1760) δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν κείμενα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ βελτιωμένη ἐπανεκδόση στὰ 1807 τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Μελετίου ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ δὲν χαιρετίστηκε ἰδιαίτερα εὐνοϊκὰ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς-τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἔτσι μὲ ἀνακούφιση ἔγινε δεκτὴ ἡ μετάφραση καὶ ἡ ἔκδοση ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Μανουὴλ καὶ Κυριάκο Καπετανάκη τῶν γεωγραφικῶν ἔργων τοῦ Adam Chr. Gaspar¹³⁸. «Περιεκτικὴ τῶν οὐσιωδῶν γνώ-

136. Βλ. τὶς κάποιες ἔμμεσες παρατηρήσεις τοῦ Φαρμακίδη, *Στοιχεῖα*, ὁ.π., Α', σ. γ'-δ'. Βλ. καὶ Ἀβδάλη, ὁ.π., σ. 282.

137. Paschalis M. Kitromilides, *Tradition, Enlightenment and Revolution. Ideological change in eighteenth and nineteenth century Greece*, Harvard Univ. (Ph. D.) 1978, σ. 117. Στις σ. 117-162 μιὰ καλὴ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῆς σκέψης τῶν Διαφωτιστῶν γιὰ τὴ γεωγραφία, καθὼς καὶ τῶν ἑλληνικῶν γεωγραφιῶν τοῦ 18ου αἰώνα. Γιὰ τὴ *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας* τοῦ Μοισιόδακα βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1985, σ. 131 κ.έ., 178-189. Στις σ. 357-368 ἐπανεκδίδεται τὸ προοίμιον τῆς *Θεωρίας τῆς Γεωγραφίας*. Γιὰ τὴν «ἠθικὴ φιλοσοφία» καὶ τὴ θέση τοῦ Ἰωσήπου Μοισιόδακα, εἰδικά, βλ. σ. 61 κ.έ. Στις σ. 323-344 ἐπανεκδίδεται τὸ προοίμιον τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Μοισιόδακα (μετ. τοῦ ἔργου τοῦ Ludovico Antonio Muratori).

138. α) *Α.Χ. τοῦ Γασπάρεως ὁ νέος μεθοδικὸς σχολαστικὸς Ἄτλας ἐκ νέου χαραχθεὶς πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολειῶν ἀξιώσει μὲν τοῦ κυρίου Στεφάνου Μπούμπα ἐπιστασία δὲ Κυριακοῦ Κα[πετανάκη]*, Πρῶτῃ Περίοδος, Βιέννη 1808. β) *Σχολαστικὴ Γεωγραφία διερμηνευτικὴ τοῦ νέου μεθοδικοῦ σχολαστικοῦ Ἄτλαντος. Συντεθεισα Γερμανιστὶ ὑπὸ Ἄδαμ Χριστιανοῦ Γασπάρεως... μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διάλεκτον... ὑπὸ τοῦ Κυριακοῦ Καπετανάκη...*, Βιέννη 1808. γ) *Περὶ τῆς μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας καὶ τῶν ἄρμωδιῶν πρὸς τοῦτο βοηθητικῶν μέσων. Τοῦ Α.Χ. τοῦ Γασπάρεως. Διερμηνευθὲν ἐκ τῆς Γερμανικῆς εἰς τὴν νῦν Ἑλληνικὴν διάλεκτον ὑπὸ τοῦ Κ. Καπετανάκη*, Βιέννη 1808. δ) *Εἰσαγωγὴ γενικὴ τῆς Γεωγραφίας εἰς πλῆρη τῆς γῆς γνώσιν. Συντεθεισα μὲν Γερμανι-*

σεων τῆς Μαθηματικῆς, Φυσικῆς και Πολιτικῆς Γεωγραφίας¹³⁹, ἡ *Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας* ἐξυπηρετοῦσε τοὺς διδακτικούς στόχους τοῦ Φιλητᾶ. Ἀποσκοπώντας νὰ δημιουργήσει ἱστορική συνείδηση στοὺς μαθητές του και συνείδηση τοῦ χώρου ὅπου θὰ ζοῦσαν και θὰ ἐργάζονταν, συμφωνοῦσε, ὡπωςδήποτε, με τὸν Gaspar πού ἔγραφε στὰ 1791: «Πλὴν ὀλίγοι τινὲς μόνον γνωρίζουσι τὴν ἐαυτῶν πατρίδα, τὴν ἀληθῆ Γερμανικὴν ἐλευθερίαν, και τὴν ὀρθὴν χρῆσιν αὐτῆς. Εἶναι χρέος εἰς καθένα πολίτην νὰ διδάσκηται κατὰ τοῦτο, διὰ νὰ ἀποκτᾶ τὸν πρὸς τὴν διοίκησιν τῆς πατρίδος του ἔρωτα, νὰ γνωρίζῃ και νὰ ἐκτελῇ τὸ πρὸς αὐτὴν χρέος του, και νὰ δύναται νὰ κρίνῃ ὀρθῶς περὶ τῶν πολιτικῶν συμβεβηκότων»¹⁴⁰, και με τοὺς μεταφραστές πού σχολίαζαν: «Ὁλος ὁ νοῦς τοῦ συγγραφέως τοῦτου ἀποβλέπει εἰς διακόσμησιν τοῦ πνεύματος τῶν ὁμογενῶν νέων κοινῶς, και μάλιστα τῶν προετοιμαζομένων εἰς τὸ ἐμπορικὸν ἐπάγγελμα, πρὸς τοὺς ὁποίους κρίνεται ἀναγκαιότατον τοῦτο τὸ εἶδος τῆς μαθήσεως, καθὼς και πρὸς πάντα πεπαιδευμένον πολίτην»¹⁴¹.

Μὲ στόχο πάντοτε τὴν παιδείουση μελλοντικῶν ἐμπόρων προτείνει νὰ διδάσκεται ἡ ἀριθμητικὴ ἀπὸ τὸ *Στοιχείων τῆς Ἀριθμητικῆς Δοκίμιον* τοῦ Ἰωάννου Ἐμμανουὴλ τοῦ Καστοριανοῦ (Βιέννη 1797)¹⁴², σύντροφου και ὁμότυχου τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ¹⁴³. Γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας δὲν τοποθετεῖται με σαφήνεια, ἀλλὰ σκοπεῖ νὰ κινηθεῖ στὸ ἴδιο παιδευτικὸ πλαίσιο συμβουλευόμενος τὰ καταλληλότερα ἐγχειρίδια.

Μιὰ γενικὴ παρατήρηση θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ κλείσουν τὰ σχόλια στὶς διδακτικὲς ἀπόψεις τοῦ Φιλητᾶ. Μπορεῖ σὲ βασικὲς γραμμὲς νὰ μὴ διαφέρουν οἱ προτάσεις του ἀπὸ ἀνάλογα προγράμματα ἐλλαδικῶν σχολείων ἀλλὰ ἡ διαφοροποίηση και ἡ πρόοδος φαίνεται στὰ ἐπιμέρους ἐγχειρίδια πού πρότειναν ἢ χρησιμοποιοῦσαν οἱ φωτισμένοι δάσκαλοι, χωρὶς βέβαια νὰ ἐννοοῦμε ὅτι ἡ Τεργέστη ἔφτασε νὰ γίνῃ προπύργιο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

στὶ ὑπὸ Ἀδάμ Χ. τοῦ Γασπάρους, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Καπετανάκη, τ. Α' -Β', Βιέννη 1816. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου τῆς μετάφρασης ἔργων τοῦ Γασπάρους ἀπὸ τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη, προγενέστερης ὀηλ. τῆς προσπάθειας τῶν Καπετανάκη, βλ. Camaritano - Cioran, *Les Académies Principières*, ὁ.π., σ. 249.

139. *Εἰσαγωγή Γενική τῆς Γεωγραφίας*, ὁ.π., σ. γ' τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἀδελφῶν Καπετανάκη.

140. *Περὶ τῆς μεθοδικῆς παραδόσεως τῆς Γεωγραφίας*, ὁ.π., σ. 24. Προοίμιο, 29 Σεπτ. 1791, τοῦ Α. Chr. Gaspar.

141. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, Β' (1812) 369.

142. Γ. Γ. Λαδάς και Ἄθ. Δ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1797*, Ἀθήνα 1973, σ. 96, ἀρ. 73.

143. Ἐνα ἀντίτυπο τῆς Ἀριθμητικῆς συγκαταλεγόταν στὰ βιβλία πού κατασχέσθηκαν στὴν κατοχὴ τοῦ Ρήγα κατὰ τὴ σύλληψη του στὴν Τεργέστη τὸ 1797. Κ. Ἀμαντος, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα 1930, σ. 144-145, ἀρ. 52. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Ἐμμανουὴλ, φοιτητὴ τῆς Ἱατρικῆς, τὸν ἀδελφὸ του Παναγιώτη και τὶς σχέσεις με τὸν Ρήγα βλ. Αἴμ. Λεγράνδ - [Σπυρ. Λάμπρος], «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 3 (1889) κ.έ. Ἀμαντος, ὁ.π., σ. 152-155, 162-165, 168-169, 180-181.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΜΙΛΙΑ Α΄

Ἐντιμότετοι κύριοι Ἐπίτροποι καὶ λοιποὶ Καπιτολάριοι / τοῦ ἐν Τεργέστη Γένους
τῶν ἀνατολικῶν ὀρθοδόξων Γραικῶν:

Ἐπειδὴ εἰς τὸ διάστημα περίπου μηνῶν ἕξ μηνῶν ἀφοῦ ἔχω τὸν τόπον εἰς τὸ Σχολεῖον ὡς διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς Γλώσσης καὶ φιλολογίας, συμμετεῖχα ἐνταυτῷ καὶ εἰς τὴν ἐπιστασίαν μετὰ τοῦ κυρίου Ῥώτα καθόσον μάλιστα ἀποβλέπει τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν διδασκαλίας καὶ μεθοδικοῦ συστήματος, καὶ ἐπειδὴ τὴν αὐτὴν ἐπιστασίαν μῆτε ὁ κύριος Ῥώτας μῆτε ἐγὼ μέλλομεν πλέον εἰς τὸ ἐξῆς ἢ νὰ ἐνεργῶμεν, διὰ τοῦτο κρίνω πρᾶγμα δίκαιον καὶ ἀναγκαῖον ἢ νὰ Παρῆρησιάσω ἔμπροσθεν εἰς τὸν Πανέντιμον σύλλογον τῶν ἀξιοπρεπῶν Προκαθημένων τοῦ Γένους, μίαν καταγραφὴν τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν, ἐκπληροῦντες τὸ χρέος μας, ἐδυνήθημεν ἢ νὰ βάλωμεν τὰ τοῦ αὐτοῦ Σχολείου, εἰς τὸ ἐξαμηνιαῖον τοῦτο διάστημα τοῦ καιροῦ, ἀναλόγως μὲ τὰ μέσα ὅπου εἰς χεῖρας μας ἦταν: Παρακαλῶ δὲ ταπεινῶς τὸν Πανέντιμον Σύλλογον ἢ νὰ κρίνῃ καὶ ἢ νὰ ἀποφασίσῃ μὲ τὴν συνειθισμένην αὐτοῦ φρόνησιν ποῖα ἀπὸ τὰ πραχθέντα ἢ διαταχθέντα ἐστάθησαν ὅπως οὖν ὠφέλιμα, καὶ ποῖα περιτὰ καὶ ἀνωφελῆ, διὰ ἢ νὰ εὑρεθῶσιν ἐκ τούτου οἱ ἀληθεῖς ὅροι τοῦ ζητουμένου.

»Τὸ σχολεῖον πρὸ ἕξ μηνῶν ἦτον διηρημένον εἰς τέσσαρα Μέρη, Α΄ τῆς Ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς, Β΄ τῆς ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς διὰ τοὺς ὀλίγον τι προβεβηκότας, Γ΄ τῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς καὶ Ἱταλικῆς Γλώσσης καὶ Δ΄ τῶν ἀνωτέρων μαθημάτων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας. Ἡμεῖς ἐστοχάσθημεν ἀμέσως ἂν ἐδύνατο νὰ γίνῃ καθολικὴ βελτίωσις καὶ μεταρρυθμίσις ἀποβλέπουσα: τὴν ἐκλογὴν τῶν διδασκῶν πραγμάτων, τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας, καὶ τελευταῖον τὸ μεθοδικὸν σύστημα διὰ καθέν ἀπὸ τὰ διδασκῶντα.

» Ἀρχίζοντες ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν τῶν μαθημάτων διὰ ἢ νὰ προσδιορίσωμεν ταύτην ἔπρεπε ἢ νὰ λάβωμεν κατὰ νοῦν αὐτὸν τὸν ἀπευθείας σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον ἐσυστήθη καταρχὰς τὸ σχολεῖον, ὁ σκοπὸς τῶν κτιτόρων βέβαια, καθὼς καὶ ὁ τοῦ ὑμετέρου Πανεντίμου Συλλόγου ὅπου τὸ προστατεύει καὶ τὸ διοικεῖ, ἢ δὲν ἦτον ἄλλος ὁ Κεφαλαιώδης καὶ κύριος, παρὰ ἢ συντήρησις τῆς μητρικῆς γλώσσης καὶ ἢ διὰ ταύτης στερέωσις εἰς τὰ δόγματα τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν Πίστεως, ὡσὰν ὅπου τὰ δύο ταῦτα συνέχονται ἐν μὲ τὸ ἄλλῳ, καθὼς τὸ μαρτυρεῖ καθημερινῶς ἢ πείρα καὶ μὲ τὴν πείραν ὁμοῦ τὸ παράδειγμα πολλοτάτων χιλιάδων ὁμογενῶν μας καὶ ὁμοπίστων, οἵτινες μέτοικοι πρὸ ὀλίγων αἰῶνων εἰς Σικελίαν, κάτω Ἱταλίαν καὶ Κορσικὴν, δι' ἑλλειψιν σχολείων τῆς γλώσσης των, ἔχασαν καὶ τὴν γλῶσσαν ὁμοῦ καὶ τὴν θρησκείαν.

»Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ ἀναντίβητον εἶναι ὅτι συμβάλλει ἡ παλαιὰ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἣτις ἐκτὸς τούτου ἔχει καὶ πολλὰ καλὰ προτερήματα, καὶ διὰ τὸ νὰ ἀφίσω τὰ ἄλλα αὐτὴ ἡμερεῦει τὰ ἦθη καὶ τὰ ἀποτελεῖ πλέον σεμνότερα διὰ τὴν ὑψηλὴν ἐκείνην ἠθικὴν ὅπου παντοῦ λάμπει εἰς τὰ συγγράμματα τῶν παλαιῶν συγγραφέων τῆς Ἑλλάδος, καὶ τοὺς γραιοὺς χωριστὰ τοὺς αὐτὴν σπουδάζοντας, κάμνει ἵνα συλλαμβάνωσιν ἀγάπην καὶ σέβας πρὸς τὸ γένος των, ἐπειδὴ παρατηρημένον εἶναι ὅτι ὄχι μόνον ἀδιάφοροι ἀλλὰ καὶ καταφρονηταὶ τοῦ γένους ὡσεπιτοπλεῖστον ἐχρημάτισαν ὅσοι μεταξὺ ἀλλογενῶν ζῶντες Γραιοὶ ταύτην τὴν σπουδὴν ἀμέλησαν ὡς μὴ ἀξίαν καθὼς ἐξεναντίας καὶ αὐτοὶ οἱ ξένοι ἐγεύθησαν τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν καὶ γλῶσσαν συνέλαβαν σέβας καὶ συμπάθειαν πρὸς Ἑλληνας καὶ συνεργοῦν εἰς τὴν βελτίωσίν των.

»Πρῶτον λοιπὸν καὶ ἀναγκαῖον σπουδαζόμενον μάθημα καθὼς καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐσυστήσαμεν καὶ ὑπεστηρίξαμεν τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν.

»Δεύτερον διὰ ἵνα δυνηθοῦν τὰ παιδιά ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἵνα τρυγήσωσι τοὺς καρπούς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς εὐκοσμίας ὅπου ἐπαγγέλλεται ἡ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ἵδὲν ἐλείψαμεν ἵνα κάμωμεν ἐκλογὴν τῶν Καλλιτέρων συγγραφῶν ὅσαι ἀποβλέπουσιν εἰς τοῦτο, καὶ ἡ Συλλογὴ τοῦ Ἰακώβ μᾶς εὐκόλυνε πολὺ τὸ πρᾶγμα, διότι εἰς αὐτὴν περιέχονται κάλλιστα ἀποφθέγματα μεγάλων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀνέκδοτα, ἀπόλογοι, μῦθοι, ἱστορίαι, ὅλα ἀπλῶς ἀποβλέποντα εἰς τὴν πλέον καθαρὰν ἠθικὴν, ἐκείνην ἐννοοῦμεν ἣτις διδάσκει τὸν ἄνθρωπον ἵνα γνωρίζῃ τὰ χρεῖα του γινόμενος φρόνιμος εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἐπιεικὴς πρὸς τοὺς ὁμοίους του, καὶ εὐσεβὴς πρὸς τὸν ὑπέρτατον δημιουργόν.

»Γ'. Ἐπειδὴ τὰ παιδιά ἀφοῦ φθάσωσιν εἰς μίαν τινὰ ἡλικίαν ἐμβαίνουν σχεδὸν ὅλα εἰς τὸν ἐμπορικὸν βίον ὡς τὸν πλέον ἀνάλογον εἰς τὰς χρεῖας των καὶ εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὐρίσκονται, ἐχρειάζοντο ἀκολούθως ἵνα διδαχθῶσι καὶ ἄλλα τινὰ μαθήματα χρήσιμα εἰς τὸ ἐπάγγελμα τῆς ἐμπορίας καὶ εἰς τὴν μετὰ τῶν ἀνθρωπίνων οὐχῆττον ἀναστροφὴν καὶ συμπόλιτευσιν, καὶ τοιαῦτα ὅσον ἀπὸ μέρους μας ἐκρίναμεν τὰ ἐξῆς. Τὰς δύο γλώσσας τοῦ τόπου τὰς κυριωτέρας τὴν τε Ἰταλικὴν δηλαδὴ καὶ τὴν Γερμανικὴν, τὴν Καλλιγραφίαν ἕνα σύστημα τέλειον ἀριθμητικῆς, τὴν Γεωγραφίαν ἐξόχως τὴν πολιτικὴν, ἐπιτομὴν Ἰδεολογίας, τὴν φιλοσοφίαν ἀκολούθως τοῦ προφορικῶν λόγου, ἣτι τὴν Γενικὴν λελογισμένην Γραμματικὴν, καὶ τέλος διὰ τὸ νὰ λαμβάνωσιν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων τὰς περὶ πίστεως γνώσεις ἐπισυστήσαμεν ὡς καὶ ἦδη ἦτον, τὴν παράδοσιν τῆς Ἱερᾶς κατηχήσεως καὶ Ἱερᾶς Ἱστορίας.

»Δ'. Διὰ τὸ ἵνα εἶναι ὁ Κεφαλαιώδης σκοπὸς τοῦ σχολείου, ὡς πρότερον εἶπον ἡ συντήρησις καὶ ἡ Καλλιέργεια τῆς κοινῆς Γλώσσης, ἐκρίναμε ἀκολούθως ἀναγκαῖον ὄχι μόνον ὅλα τὰ παιδιά χωρὶς ἐξαίρεσιν, ἐνῶ εἰς τὸ σχολεῖον εὐρίσκονται, ἵνα ὁμιλῶσι καὶ ἵνα γράφωσιν εἰς τὴν μητρικὴν αὐτῶν γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ ὅσα μαθήματα ἔχουν ἵνα διδάσκωνται, ὅλα ἀπλῶς, ἂν ἦναι δυνατόν, ἵνα τὰ ἀκροάζωνται ἀπὸ τοῦ διδασκάλου εἰς τὴν ἐδικὴν των καὶ ὄχι ποτὲ εἰς ἄλλην ξένην γλῶσσαν, διὰ ἵνα ἐμφυτευθῇ εἰς αὐτὰ ἡ ἐξὶς ἀπ' αὐτῆς τῆς ἡλικίας ἵνα συλλαμβάνωσιν τοὺς στοχασμοὺς εἰς τὴν γλῶσσαν των ὥστε ἵνα μὴ ἀναγκάζωνται ἔπειτα, ὅταν ἡ χρεῖα τὸ καλῆ ἵνα ὁμιλοῦν ἡ ἵνα γράφωσι μὲ ξενικὴν φράσιν καὶ μὲ ξενικὸν εἶρμόν.

»Τὰ μαθήματα ταῦτα ἀφοῦ ἐδιορίσαμεν οὕτως, τὰ διετάξαμεν εἰς τρόπον ὥστε ἵνα

ἐμπεριέχονται εἰς τρεῖς Γενικὰς διαιρέσεις, μίαν τῆς Ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς, τὴν ἄλλην τῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἐν μέρει τῆς Ἱταλικῆς, καὶ τὴν τρίτην διὰ μὲν τὰς προμεσημβρινὰς ὥρας, τῶν ἀνωτέρων μαθημάτων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας, διὰ δὲ τὰς μεταμεσημβρινὰς, ὄλων τῶν ἄλλων ὅσα ὀπισθεν ἐπαρίθμησα, διαδοχικῶς ὁμως καὶ κατὰ σειράν.

»Ἐπόμενον ἦτον μετὰ ταῦτα καὶ ποῖον εἶδος διδασκαλίας ἤρμοζεν ἵνα στοχασθῶμεν, εἶδος τὸ ὁποῖον νὰ ἐνώη οἰκονομίαν εἰς τὰ μέσα, ταχύτητα εἰς τὰς προόδους, καὶ ὠφέλειαν διὰ τοὺς διδασκομένους: εὐκόλος ἦτον ἢ εὐρεσις μιᾶς τοιαύτης διδασκαλίας, ὄχι ὁμως τοιαύτη καὶ ἢ ἐκτέλεσις. Τρία εἶδη διδασκαλίας ὑπάρχουσιν, ἀτομικὴ ἢ μία, σύνολος ἢ ἄλλη καὶ ἢ τρίτη σύνολος καὶ ἀμοιβαία, καὶ ἢ μὲν ἀτομικὴ ἐπειδὴ ἀπαιτεῖ ἵνα λαμβάνῃ ἓνα πρὸς ἓνα ὁ διδάσκαλος τοὺς μαθητὰς του διὰ ἵνα τοὺς διδάσκῃ, εἶναι διὰ τοῦτο καὶ ἢ πλέον ἀνάρμοστος εἰς διδασκαλίαν πολλῶν παιδίων, ἢ σύνολος διδασκαλία παριστᾷ καθεαυτὴν βαθμὸν πολῦτιμον ἀπλότητος: τὸ μάθημα τοῦ διδασκάλου δίδεται ἐνταυτῷ εἰς πολλοὺς, μὲν ὄλον τοῦτο διὰ ἵνα εὐδοκιμήσῃ, ὑποθέτει τοὺς μαθητὰς ἵνα ἔχωσιν ἴσας δυνάμεις καὶ ἵνα πολλαπλασιάσῃ τις τὰς κλάσεις πρέπει ἵνα πολλαπλασιάσῃ τοὺς διδασκάλους. Τὸ τρίτον εἶδος τῆς διδασκαλίας ἢ ἀμοιβαία λεγομένη καὶ διάλληλος εἶναι ἐνταυτῷ καὶ σύνολος καὶ πλέον ἀπλῆ καὶ δραστήριος. Εἰς ταύτην δύνανται ἵνα εἶναι διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις, καὶ πάλιν κάθε μαθητῆς ἵνα εὐρίσκειται εἰς τὸν ἀληθινὸν τόπον του μέσα εἰς τὸν κόλπον τοῦ αὐτοῦ σώματος καὶ ὑποκάτω εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου, ἐκ τούτου ἐβλέπαμεν φανερά ὅτι ἔπρεπε ἵνα εἰσαχθῇ τὸ τρίτον αὐτὸ εἶδος, ἀλλὰ εἰς τὰς ἐπιθυμίας μας δὲν ἦτον τόσον ἀνάλογα καὶ τὰ μέσα, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἔλειπαν παντελῶς, ἀρμόδιος τόπος, πίνακας καὶ ὁ λοιπὸς ἐπὶ τούτῳ ἀναγκαῖος ὀργανισμὸς, ἀφίνω ἵνα εἰπῶ ἔπειτα ὅτι διὰ τὴν Κλασσικὴν Γραμματεῖαν οὐδὲ τὴν Γαλλίαν αὐτὴν ἐφαρμόσθη ἀκόμη. μὲν ὄλον τοῦτο δὲν ἐλείψαμεν ἵνα φροντίσωμεν τὴν καθεξῆς εἴσαξιν τῆς καὶ ἐφαρμογὴν διὰ τὸ μέρος τῆς ἀναγνώσεως, Γραφῆς, καὶ ἀριθμήσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ μόνον ἀφεμῆνον εἰς τὴν ἀτομικὴν διδασκαλίαν, ἀνθότου καὶ πρὸ τριῶν μηνῶν ἤδη ἐγράψαμεν ἵνα μᾶς σταλθοῦν ἀπὸ Παρισίους οἱ ἀναγκαῖοι Πίνακες καὶ τὰ βιβλία. εἰς τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σχολείου γενικῶς ἀφέθη ἢ σύνολος, ὅσον ὁμως ἐδέχετο ἐπροσαρμόσθη καὶ ἢ ἀλληλοδιδασκαλία τόσον εἰς τὰ περὶ γλώσσης ὅσον καὶ εἰς τὰ ἄλλα μαθήματα.

»Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, εἴτε ἓνας εἴτε ἄλλος τρόπος διδασκαλίας εὐρίσκειται εἰσαγμένος, μία μέθοδος ὁμως ἀποβλέπουσα καταμέρος τὰ διδακτέα ἦτον ἀνάγκη ἵνα συστηθῇ πρὸ παντὸς ἄλλου. καὶ ἐὰν ἢ ἤδη συστημένη πληροῖ καθ' ὅλα τὸν σκοπὸν, τοῦτο ἂς τὸ κρίνωσιν οἱ εἰδήμονες, ἐγὼ τοῦλάχιστον ἀρκοῦμαι ἵνα εἰπῶ τὰ καθεξῆς διὰ καθὲν ἐστοχάσθην προσφορώτερον. καὶ πρῶτον μὲν ὡς πρὸς τὴν γραμματικὴν, ἐπάσχισα ὅσον τὸ δυνατόν ἵνα ἐφαρμόσω εἰς τὴν γλώσσαν τοῦ Δημοσθένους τὰς ἀρχὰς τῆς γραμματικῆς, αἷτινες ἐνῶ γυμνάζουν τὸ μνημονικὸν τῶν παιδίων, φωτίζουν εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν τὴν κρίσιν αὐτῶν: ἢ μέθοδος εἶναι ἢ αὐτὴ ἐκείνη τὴν ὁποῖαν καταρχὰς ὑπέδειξαν οἱ περιώνυμοι Γραμματικοὶ τοῦ Πορτοροῦάλ καὶ ἐπηύξησαν ἔπειτα εἰς τὴν Γερμανίαν διὰ πολλῶν σοφῶν παρατηρήσεων ὁ Φισχέρος, ὁ Ἑρμάνος, ὁ Βιτμάνος, ὁ Μαθθίας καὶ ἄλλοι, ἢ μέθοδος τὴν ὁποῖαν ὁ ἄριστος ὁμογενῆς μας Κοραῆς ὁ Κορυφαῖος τῶν νῦν Ἑλληνιστῶν, ἐσύστησεν εἰς τὸ γένος του. Τὸ

μεθοδικὸν τοῦτο σύστημα ὠφελιμώτατον διὰ τὴν στοιχείωσιν τῆς Γλώσσης ἐφρόντισα ἵνα συνοδεύεται μὲ τὴν φιλόσοφον καὶ ἀναλογικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐλληνικῆς Γλώσσης, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τῆς ὀλλανδικῆς σχολῆς.

»Πρὸς μάθησιν ἐντελεστέραν τῆς παλαιᾶς καὶ Καλλωπισμὸν τῆς νεωτέρας ἐσύστησα τὴν καθημερινὴν μετάφρασιν μερῶν ἐκλεκτῶν ἀπὸ ἑλληνας συγγραφεῖς λογογράφους τε καὶ Ποιητάς. διὰ μὲν τὸ στοιχειῶδες ἐκ τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰακὸπ, ὅσα ἠθικὰ καὶ ἱστορικά, διὰ δὲ τὴν Κλασικὴν φιλολογίαν, πολλὰ τῶν Ἡροδότου, Ξενοφῶντος, Δημοσθένους, Ὀμήρου, Σοφοκλέους, Εὐρυπίδου καὶ καθεξῆς. εἰς τὴν μετάφρασιν ταύτην παρατηροῦν καθεκάστην οἱ μαθηταὶ ὅσα ἀνήκουσιν εἰς τὴν παλαιὰν γλῶσσαν, λαμβάνουν ἀφορμὴν ἵνα γυμνάζωνται εἰς τὴν καθομιλουμένην συλλέγοντες εἰς τὴν παλαιὰν τὰ ἄνθη καὶ καλλωπισμούς, λαμβάνουν εἰς αὐτὰ τὰ πρωτότυπα τὰς ἰδέας τῆς Ποιήσεως καὶ τῆς ῥητορείας, καὶ ἀποκτῶσι τελευταῖον τὴν αἴσθησιν τοῦ καλοῦ. ἀπαξ ἢ δις τῆς ἐβδομάδος, ὅπως αἱ περιστάσεις τὸ συγχωροῦν, μεταφράζουσι καὶ τοανάπαλιν, ἀπὸ τὴν ὀμιλουμένην δηλαδὴ εἰς τὴν παλαιὰν πάντοτε ὁμῶς παλαιῶν συγγραφέων τεμάχια μεταφρασμένα ἐπίτηδες εἰς τὴν κοινήν.

»Διὰ δὲ τὰ ἄλλα μαθήματα ἐφρόντισα ὡσαύτως τὰ ὅσα δυνατὸν μεθοδικὰ συστήματα, ὡς πρὸς τὴν Γεωγραφίαν τὸ τοῦ Γερμανοῦ Γασπάρεως μὲ ἐφάνη τὸ καλλίτερον ἀπ' ὅσα ἕως τῶρα ἐπρόκυψαν, καὶ αὐτὸ ἀκολουθῶ ἐραυζόμενος ἀπ' ἄλλα νεώτερα συγγράμματα ὅσα αἱ πολιτικαὶ μεταβολαὶ πολλῶν τόπων ἔκαμαν ἀναγκαῖα. διὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἕνα σύστημα τὸ ὁποῖον μὲ μαθηματικὴν τάξιν καὶ μὲ πολλὴν σαφήνειαν χάριν τῶν εἰς τὸν ἐμπορικὸν βίον ἵνα ἀσχοληθῶσι μέλλον συνέγραψεν πρὸ χρόνων ἕνα ὁμογενῆς μας Ἰωάννης Ἐμμανουὴλ ὁ Καστοριανός, διὰ τὴν Ἱστορίαν ὡσαύτως ἤθελα συμβουλευθῆ ἔν καιρῷ τὰ πλέον εἰς τοῦτο συντείνοντα. τὸ αὐτὸ διὰ τὴν Ἱδεολογίαν καὶ Γενικὴν Γραμματικὴν ἔλλογον ἀκολουθοῦν τὴς διδασκαλίας Κονδυλλιᾶκου, Τρασῆ, Δουμαρσαί, Ἀρρίς καὶ ἄλλων φιλοσόφων ὅπου ἐπραγματεύθησαν ταύτας τὰς ὕλας.

»Ἰδοὺ κύριοι ἀξιοπρεπεῖς, ὅσα ἀποβλέπουσι τὰ ἐκλεχθέντα μαθήματα τοῦ σχολείου, Ἰδοὺ αἱ ἰδέαι μας περὶ τοῦ εἶδους ἐνμέρει τῆς διδασκαλίας δι' ἧς ἤθελε διδάσκονται, καὶ τελευταῖον ἰδοὺ ὅσα ἀνήκουσιν εἰς τὸ μεθοδικὸν σύστημα ἐνὸς ἐκάστου. Ἐάν δὲ εἰς αὐτὸ τὸ ὀλίγον διάστημα τοῦ καιροῦ ἔγινε κἀνεὶς καρπὸς ἀπὸ ταύτας τὰς διατάξεις ἐγὼ δὲν τολμῶ ἵνα τὸ καυχηθῶ ἀρκοῦμαι ὁμῶς ἵνα φανερώσω ὅτι σχεδὸν 25 παιδία ὑπὸ τὸν διδάσκαλον Παπαλεξόπουλον, τὰ ὁποῖα μόλις ἀνεγίνωσκον καὶ ἔγραφον, ἐγυμνάσθησαν ἤδη ἵνα διακρίνωσιν ἱκανῶς τὰ μέρη τοῦ λόγου, καὶ νὰ σχηματίζωσι καὶ νὰ κλίνωσιν ὅπως οὖν ἐλευθέρως, καὶ ἵνα προβαίνωσιν εἰς τὴν ὀρθογραφίαν ὡς δείχνουν αἱ ἐξετάσεις ὅπου καθέκαστον μῆνα ἐσυστήσαμεν ἵνα γίνωνται. τὸ αὐτὸ φαίνεται καὶ εἰς τὸ μέρος τοῦ κυρίου Πρεβέτου. καὶ διὰ ἵνα κάμω μνεῖαν ἰδιαιτέραν περὶ τῶν ἐδικῶν μου κλάσεων ἢ μὲν κατωτέρα μετέφρασεν ἕως τῶρα ἕνα μέρος τῆς Κυροπαιδείας τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τὴν Κλειῶ τοῦ Ἡροδότου, ἐγυμνάσθη ἱκανῶς εἰς τὸ τεχνολογικὸν καὶ ὀρθογραφικόν, ἔλαβαν ἀρχὰς τῆς γενικῆς Συντάξεως μὲ ὄλον ὅπου τινες ἐμβήκαν εἰς τὴν κλάσιν πολλὰ ἀδύνατοι, ἐσπούδασαν ἐνταυτῷ μέρος Ἀριθμητικῆς τὸ περὶ ἀπλῶν καὶ συνθέτων ὀλοσχερῶν ἀριθμῶν. ἢ ἀνωτέρα ἐξήγησε μιὰν Τραγωδίαν τοῦ Σοφοκλέους τὸν Οἰδίποδα Τύραννον, τέσσαρας λόγους τοῦ Δημοσθένους ἀπὸ τοὺς Φιλιππικούς. ἐδιδάχθησαν ἀπὸ τὴν Ἀριθμη-

τικὴν ὄλον τὸ περὶ ἀπολύτων ἀριθμῶν κεφάλαιον ὀλοσχερῶν τε καὶ Κλασματικῶν, τῆς Γεωγραφίας τὸ Περὶ τῆς Εὐρώπης βιβλίον ὀλόκληρον. Περισσότερα μαθήματα νὰ ἐπιφορτίσω τοὺς νέους ἢ δὲν ἤμποροῦσα ὅταν ὁ σκοπός μου ἦτον ἢ νὰ κάμω καὶ κἀνένα καρπὸν, ἔπειτα καὶ τὰ μαθήματα διαδέχονται ἓνα τὸ ἄλλο, καὶ τὸ ἐν ὑποθέτει τὴν προϋπάρχουσαν τοῦ ἄλλου Γνώσιν.

» Ἡ Εὐταξία τῶν παιδῶν καὶ ἡ εὐπείθεια πρὸς τοὺς μεγαλυτέρους ἐφυλάχθη ὅσον νὰ ἤμποροῦσε ἢ νὰ ἐλπισθεῖ ἀπὸ παιδία τὰ περισσότερα στερημένα οἰκειακῆς ἀνατροφῆς, καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ τόπου τοῦ σχολείου ὅπου δύσκολον εἶναι ἢ νὰ μὴν ἀκολουθῆ παντελῶς ταραχὴ καὶ θόρυβος, διότι πρέπει ἢ νὰ εἰσέρχονται καὶ ἢ νὰ ἐξέρχονται ἀπὸ στενάς εἰσόδους καὶ ἀναβάσεις. Ταῦτα εἶναι κύριοι ὅσα κρίνω ἀναγκαῖα ἢ νὰ παραπεμφθῶσιν εἰς τὴν εἶδησίν σας περὶ τῶν πραχθέντων ἢ διαταχθέντων ἀπὸ τε ἐμὲ καὶ κύριον Ῥώταν ἐνῶ κατὰ γνώμην καὶ θέλησιν ὑμετέραν εἵχομεν τὸ ὑπόρρημα τῆς ἐπιστασίας. Ἐγὼ δὲ μένων προθυμότατος εἰς τὰς Προσταγὰς σας ὑποσημιουῶμαι.

Χριστόφορος Φιλητᾶς.

ΑΕΚΤ, φάκ. 1819. Ἔκθεσις Φιλητᾶ γιὰ τὴν κατάστασις τοῦ σχολείου τῆς Τεργέστης στὸ τέλος τῆς ἐξαμηνιαίας ἐπιστασίας μετὰ τὸν Ῥῶτα, χ. ἡμερ. [1819].

ΟΜΙΛΙΑ Β΄

Φιλογενεῖς καὶ Φιλόμονοι κύριοι!

Εἶναι βέβαια ἀξίεπαινος ὁ σκοπὸς διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἡμέρα αὕτη ἐδιορίσθη εἰς ὅλα τὰ παιδευτήρια τῆς σοφῆς Εὐρώπης καὶ πρόξενος ὄχι μικρᾶς ὠφελείας. ἐπειδὴ εἰς αὕτην τὴν ἡμέραν ὁ τρόφιμος νέος μέλλει ἢ νὰ δώσῃ ἐνώπιον ἐξεταστῶν καὶ ἐνώπιον θεατῶν παντοίων, λόγον δι' ὅσα ἐντὸς χρονικοῦ διαστήματος ἐκαρποφορήθη ἀπὸ τοὺς κόπους του· εἰς αὕτην μέλλει ἢ νὰ ἀπολαύσῃ τὸν ἔπαινον καὶ τὰς εὐφημίας, ἐὰν ἐσύλλεξε τοὺς καρποὺς ἀξίους, ἢ νὰ συναντήσῃ τὴν ὕβριν καὶ τὴν καταφρόνησιν, ἐὰν ἐδείχθη γῆ ἄγονος καὶ ξηρά· εἰς αὕτην ὁ Γονεὺς μέλλει ἢ νὰ συλλάβῃ τὰς πλέον γλυκείας ἐλπίδας περὶ τοῦ υἱοῦ ἐὰν ἐπιμένῃ εἰς τὰς προόδους, μέλλει ἢ νὰ φροντίσῃ τοὺς ἐλέγχους, τὰς ἐπιπλήξεις, τὰς πατρικὰς διορθώσεις καὶ ποινάς, ἐὰν κακῆ τύχῃ βραδὺς καὶ νωθρὸς μακρόθεν πατεῖ τὰ βήματα τῶν συνοδοιπόρων του. πλὴν οὐδὲ εἰς τοὺς νέους ἢ ἡμέρα αὕτη δύναται ἢ νὰ ἐγγυηθῇ σπέρματα γενναῖα ἐπαινετῆς συνερίσεως καὶ φιλοτιμίας διὰ τὸ ἐξῆς, οὐδὲ εἰς τοὺς γονεῖς τὴν χαρὰν καὶ τὴν παρηγορίαν ἢ καὶ τὴν ἐλπίδα τέως τῆς μελλούσης διορθώσεως τῶν τεκνῶν των, ὅταν δὲν εἶναι ἢ συνδρομὴ πολλὴ τόσον αὐτῶν, καθὼς ἀκόμη καὶ τῶν ἄλλων ὅσοι προύχοντες, καὶ ἐπίσημοι μιᾶς κοινότητος, μιᾶς πόλεως, μιᾶς ἐταιρείας.

Τοιαύτη συνδρομὴ ἂν ἐγίνε κατὰ τὸ παρὸν καὶ εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο, ἀνίσως ἐδῶ παρευρίσκονται οἱ Πατέρες, οἱ Συγγενεῖς, οἱ σημαντικοὶ τῆς ὑμετέρας κοινότητος, ἐγὼ χαίρω δικαίως εἰς αὕτην τὴν περίστασιν, διότι ἐπλήρωσαν ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἱερὰ

χρέη συνελθόντες διὰ ἵνα ἐπισκεφθῶσι τὴν κατάστασιν τῶν προόδων τῶν νεαρῶν βλαστημάτων τούτων, τὰ ὁποῖα θέλουν εἶσθαι μίαν ἡμέραν ἢ παρηγορία τοῦ γήρωσ των, ἢ χρηστή ἐλπίς τοῦ Γένους. Ἀγαθὴ τύχη, καὶ λοιπὸν ἐπαινῶν τὴν καλὴν ταύτην προθυμίαν, ἀρκοῦμαι κατὰ τὸ παρὸν ὡς εἰσοδὸν εἰς τὰ ἐξετάσεις, ἵνα προτάξω ὀλίγα τινὰ ἐν εἶδει ὑπομνήσεως πρὸς τοὺς Γονεῖς μάλιστα, ἃν ὄχι ἄλλο, συντείνοντα τοῦλάχιστον εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν ἡθῶν καὶ καλὴν ἀγωγὴν τῶν νέων.

Ἡ χρηστοθήθεια, μὲ φαίνεται ὡ φίλοι εἶναι τὸ πρῶτον μάθημα τὸ ὁποῖον οἱ Γεννήτορες ἐπιμελοῦνται ἵνα διδάξωσιν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων τοὺς παῖδας αὐτῶν. τουτέστιν ὁ πρὸς θεὸν φόβος, τὸ πρὸς τοὺς γονεῖς σέβας, ἢ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἢ Γαλήνη καὶ ἡ ἡμερότης τῆς ψυχῆς, τὸ κόσμιον, τὸ εὐπροσήγορον, τὸ εὐέντευκτον, τὸ φιλοδίκαιον τῶν τρόπων, καὶ ὄλος ὁ λοιπὸς ἔσμος τῶν ἀρετῶν ἐκείνων, ὅσα ἀπεργάζονται ἕνα νέον χρήσιμον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν. Τοῦτο ὡς πρῶτιστον ὁμολογοῦσιν ὄλοι, καὶ ὡς ἀναγκαῖον γνωρίζουν, καὶ εὐθὺς κοινόν, καὶ ἵνα τελειοποιῇ διὰ τοῦτο νεαρὰ ἀκόμη φέρουσιν εἰς τὸ σχολεῖον τὰ τέκνα, καὶ τὰ παραδίδουσιν εἰς τὰ χεῖρας τῶν διδασκάλων. καὶ δὲν ἤθελαν ψευστοῦ βέβαια μέγα μέρος εἰς τὰς ἐλπίδας των, ἐὰν καὶ τὸ σχολεῖον εἶχε τὴν μορφήν τῶν πολλῶν ὅσα εὐρίσκονται εἰς τὴν Εὐρώπην ἀγωγῆς καὶ παιδεύσεως συστήτια καὶ κοινόβια, ἤτοι τὰ γνωστὰ εἰς ὄλους γυμνάσια: ὅσα ὀνομάζονται Κολλέγια καὶ σεμνεῖα, ἐπειδὴ μέσα εἰς ταῦτα, ἀφοῦ παραδοθῆ ὁ νέος εἰς τοὺς Γυμνασιάρχας, μένει σχεδὸν πάντα καὶ ἡμέραν καὶ νύκτα, καὶ εἰς ὄλον τὸν δρόμον τοῦ καιροῦ τῆς παιδεύσεως, δὲν βλέπει πλέον τὴν πατρικὴν οἰκίαν, εἰμὴ μόνον ἐκ διαλειμάτων πολλὰ μακρῶν καὶ ἐκτεταμένων. καὶ λοιπὸν κρέματα εἰς τὴν ὁποιαδήποτε διαταγὴν τοῦ Γυμνασίου ἐκείνου, εἰς τὴν χρηστότητα τῶν διδασκόντων καὶ προῖσταμένων πολὺ μέρος τῆς ἀγωγῆς του, ἥτις ὅμως τοῦλάχιστον εἰς τὰ πλέον φωτισμένα τῆς Εὐρώπης μέρη, λαμβάνει ὡσεπιτοπλεῖστον τὴν ἐξαρχῆς ποθομένην ἔκβασιν. ἐὰν ὅμως τὸ σχολεῖον ὑποτεθῆ τοιοῦτον, ὅπου ὀλίγας ὥρας μένουσιν οἱ νέοι ὅσον ἵνα ἀκροασθῶσι τὰ μαθήματα τῶν διδασκάλων, εἶναι φανερόν ὅτι δὲν ἐλπίζεται ἀλλῶως ἢ τελειώσις τῆς ποθομένης ἀνατροφῆς, εἰμὴ ὅταν καὶ ὁ πατρικὸς οἶκος λογισθῆ ὡς ἠθικῆς καὶ κοσμιότητος σχολεῖον ἄλλο, ὥστε ἵνα ἀναπληροῖ ὀπωσοῦν ὅσα λείπωσιν εἰς τὸ κοινόν, καὶ ἵνα τελειοποιῇ ὅσα εἰς αὐτὸ ἀκροθιγῶς ἀποκτῶνται σπέρματα εὐταξίας καὶ ἠθους διαρρυθμίσεως.

Ἀφοῦ τὸ πρᾶγμα ἔχη οὕτως, εἰς τὸν οἶκον λοιπὸν καὶ εἰς τοὺς κόλπους τῆς πατρικῆς φαμιλίας πρέπει, ὡ φίλοι ὁμογενεῖς, τὸ νεαρὸν ἐκεῖνο παιδάριον, ἵνα ἀρύεται τὰ πρῶτιστα μαθήματα τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς εὐταξίας, εἰς τοὺς γονεῖς ἵνα ἔχη τοὺς πρῶτους καὶ τοὺς καλλιτέρους περὶ τούτου διδασκάλους: οἱ γονεῖς πρέπει ἵνα παρατηροῦν τὰ διαβήματα, τὴν διαγωγὴν, τὴν ἐπιμέλειάν του περὶ τὰ μαθήματα, αὐτοὶ ἵνα ἐπιπλήττωσι τὴν προπέτειάν του τὴν ἄκαιρον, τὴν σκανδαλώδη ἀνευλάβειαν τὴν περὶ τὰ θεῖα, ἃν, κακῆ τύχη, ἄρρησεν εἰς τὴν ἀπαλήν του ψυχὴν ἵνα καταβάλλῃ ρίζας ὑποτρεφομένη ἀπὸ τὸ κακὸν παράδειγμα ὅπου περιστοιχεῖ πανταχόθεν, αὐτοὶ νὰ τὸ συμβουλεύωσι κατὰ μέρος, ἵνα τὸ ἐλέγχωσι δημοσίᾳ, καὶ εἰς τὰς κοινὰς ἀκόμη παραδόσεις αὐτοὶ ἵνα συχναῶσιν ἐμψυχόνοντες τοὺς μικροὺς ἀγῶνας του, ὑποστέλλοντες τὸ κατάφορον αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀμέλειαν καὶ διαστροφὴν εἰς ἕνα λόγον αὐτοὶ καὶ τὸν τόπον αὐτῶν ἐπέχοντες, πρέπει ἵνα ἐπαγρυπνῶσι πάντοτε εἰς τὰ κινήματά του τόσον ὅσον αὐτοὶ οἱ διδάσκαλοι ἐνῶ εὐρίσκετο εἰς τὸ σχολεῖον.

Οἱ Γονεῖς ἔχουν χρέος ἀκόμη ἄνα προσέχωσι καὶ εἰς ἄλλο τι ὄχι ὀλιγωτέρας προσοχῆς καὶ παρατηρήσεως ἄξιον: καθὸ διότι ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἀνατροφήν τῶν παιδῶν αὐτῶν εἰς τοῦτον τὸν τόπον: καθὸ ἀποτελεῖ, νὰ εἰπῶ οὕτως, τὸν ἐθνικὸν χαρακτήρα τῶν καὶ στηρίζουν τὸ κυριώτερον, τὴν πίστιν αὐτῶν εἰς τὰ πάτρια θρησκευτικὰ δόγματα. ἢ ἐνταῦθα κοινότης εἶναι καὶ λέγεται κοινότης Ἑλλήνων ἢ Γραικῶν, ὄχι μὲ φαίνεται δι' ἄλλον λόγον, παρὰ διότι συνίσταται ἀπὸ Ἑλλήνας ὀμιλοῦντας τὴν αὐτὴν γλῶσσαν καὶ τὴν αὐτὴν θρησκείαν πρεσβεύοντας. Τὰ μέλη τὰ ὅποια συνιστοῦν τὴν κοινότητα αὐτὴν, ἢ εἶναι γεννημένοι εἰς ἑλληνικοὺς τόπους, ἢ καὶ ἐγεννήθησαν ἐνταῦθα ἀπὸ γραικοὺς γονεῖς. ἔπεται λοιπὸν ἐκτοῦτου ὅτι καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν πρέπει καθὸς τὴν θρησκείαν οὕτω καὶ τὴν γλῶσσαν ἄνα διαλέγωνται τῶν γεννητόρων ἀπὸ πρώτης ἀρχῆς, διότι ἡ Γλῶσσα αὕτη ἀνήκει εἰς ἓν ὀλόκληρον γένος, διότι εἶναι οἰκειωμένη τόσον μὲ τοῦ ἔθνους τὴν θρησκείαν, ὥστε πολλὰ δύσκολον εἶναι τὰ δόγματα ταύτης ἄνα μένωσι παντελῶς ἀσάλευτα ὅταν ἡ γλῶσσα ἢ ἀμεληθῆ ἢ καὶ παντελῶς ἀφεθῆ ἀπὸ τὸ ἔθνος. Μάρτυρες τοῦ λεγομένου χιλιάδες ὁμογενῶν μας, τῶν ὁποίων οὐδὲ ἕχνος τὴν σήμερον σώζονται εἰς τὰ δυτικὰ τῆς Εὐρώπης ἐκεῖνα μέρη, ὅπου πρὸ δύο καὶ τριῶν αἰώνων εἶχαν μετοικισθῆ καὶ διατὶ ἄραγε τοῦτο; ὄχι δι' ἄλλο βέβαια παρὰ διότι ἀμέλησαν ἄνα διδάξωσι τὴν πατροπαράδοτον γλῶσσαν εἰς τὰ τέκνα τῶν. ὅταν δὲ λέγω διδασκαλίαν, ἐννοῶ ὄχι βέβαια ἐκείνην τὴν τετριμμένην καὶ συνήθη εἰς τὰ σχολεῖα, ἐπειδὴ αὕτη γίνεται διαπαντός, καὶ καθεκαστὴν ἀπάδεται εἰς τὰ παιδιά τὸ λαλεῖν καὶ συνδιαλέγεσθαι γραικικὰ. ἢ κυριώτερά διδασκαλία, φίλοι καὶ ἀδελφοί, καθὸς διὰ τὰ ἄλλα, καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα, εἶναι ἡ πατρικὴ οἰκία. εἰς αὐτὴν πρέπει ἐνωρὶς ἄνα λάβῃ ὁ νέος τὴν ἔξιν καὶ τὴν συνήθειαν τῆς ὀμιλίας μὲ τοὺς γεννήτορας, μὲ τοὺς ἀδελφούς, μὲ τὰς ἀδελφὰς καὶ μὲ τοὺς λοιποὺς συγγενεῖς. ἀλλά... πῶς ἄνα τὸ ἐκφωνήσω; οἱ Γεννήτορες καὶ οἱ στενοὶ αὐτοὶ συγγενεῖς κατὰ δυστυχίαν ἢ δὲν ὀμιλοῦν παντάπασι Γραικικὰ, ἢ πολλὰ ὀλίγον καὶ τοῦτο ξενικὸν καὶ σφαλερὸν καὶ ἀπεργον. ἀντὶ ἄνα πολιτεύονται εἰς τὸν οἶκον μὲ τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν, μεταχειρίζονται τὴν ξένην καὶ εἰς τὰς οἰκιακὰς καὶ εἰς τὰς φιλικὰς συνδιαλέξεις, ἀντὶ νὰ ὀμιλοῦν οἱ νεώτεροι τὴν γλῶσσαν τῶν γερόντων γλῶσσαν οὐδὲ βάρβαρον οὐδὲ χυδαίαν, ὡς ἐκ προλήψεως ἢ ἀμαθίας στοχάζονται, συγκαταβαίνουσιν οἱ Γέροντες αὐτοί, ἄνα βαρβαροῖταλιζῶσι μὲ τὰ παιδάρια καὶ μὲ τὰς γυναῖκας. Τὶ θαυμαστὸν ἤθελε μὲ εἰπεῖ κάνεις τί γάρ; δὲν εἶναι καὶ ἄλλο ἔθνος τὸ ὅποῖον πρὸ πολλῶν αἰώνων ἔπαυσε ἄνα λαλῆ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γλῶσσαν καὶ ὁμως δὲν χαρακτηρίζεται τίποτε ὀλιγώτερον ὡς ἔθνος χωριστὸν χωρὶς μὲ τὰ ἄλλα παντάπασι ἄνα συγγέεται, ἐνῶ μάλιστα εἰς τοὺς τέσσαρας ἀνέμους εἶναι διασκορπισμένον; ἄραγε, ὦ φίλοι! ἡμεῖς δὲν εἴμεθα εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν. Ζήτω ὁ θεός, εἴμεθα ἀκόμη εἰς ἔθνος ὀλόκληρον, κατοικοῦμεν τὸ αὐτὸ ἔδαφος τῶν προγόνων ἡμῶν καὶ λαλοῦμεν ἐκεῖνων τὴν γλῶσσαν. εἶναι καταισχύνῃ λοιπὸν κατὰ πρόσωπον τῶν ἔθνῶν τῶν ξένων ἐν πολλὰ μικρὸν μέρος ὅπου διὰ καιρικὰς περιστάσεις εὐρισκόμεθα ἔξω τῆς πατρίου γῆς ἄνα ἀποποιοῦμεθα τῶν πατέρων καὶ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν τὴν φωνὴν χωρὶς μεγάλην ἀνάγκην: ἔπειτα σεῖς θέλετε, ὅτι αἱ σημεριναὶ συνοικίαι ἢ κοινότητες τῶν γραικῶν, ὅσαι εὐρίσκονται κατὰ διαφόρους τόπους τῆς Εὐρώπης, ἔχουν τινὰ ὀμοιότητα μὲ τὰς παλαιὰς ἀποικίας τῶν Ἑλλήνων, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα πολλάκις εὐαρεστεῖσθε ἄνα τὰς ὀνομάζετε. τί λοιπὸν ἐχαρακτήριζε τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας; ἐγὼ νομίζω, φίλοι,

κονδὰ εἰς πολλὰ ἄλλα ἦτον ἡ διαφύλαξις τῆς γλώσσης, ὡς καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ μερικοῦ ιδιώματος τῆς μητροπόλεως. πολλοὺς αἰῶνας συνεχῶς εἰς τὰ παραθαλάσσια τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Γαλλίας, εἰς τὸν Εὐξεινον Πόντον, ἐντὸς τοῦ Φάσιος ποταμοῦ, εἰς τὸ κέντρον αὐτῆς τῆς Περσίας, ἀναμέσον ἀπειραρίθμων ἑτερογλώσσων λαῶν, Ἕλληνες πάντα, καὶ εἰς τὰ ἦθη, καὶ εἰς τὰ ἔθιμα, καὶ εἰς τὴν θρησκείαν, καὶ εἰς τὴν γλώσσαν ἀδιάσειστοι καὶ ἀμετάβλητοι, ἡ Μασσαλία, ἡ Νεάπολις, ἡ Ἀπολλωνία ἦταν ὀνομασται διὰ τὰς ἑλληνικὰς Μούσας ὅσον καὶ αὐταὶ αἱ Ἀθηναί. ἐξεναντίας εἰς τὰς σημερινὰς λεγομένας ἀποικίας τῶν Γραικῶν διὰ Κορωνίδα τῶν πολλωτάτων συμφορῶν, ὅσας ἔλαβεν εἰς τοὺς ἐσχάτους καιροὺς τὸ γένος μας, δὲν παρέρχεται ὄλη ἑκατονταετηρίς μία, καὶ αὐτοῦ παύει πλέον ἢ να λαλήται ἡ γλώσσα, καὶ χαρακτηρίζεται συχνάκις ὁ Γραικὸς ὄχι πλέον κατ' ἄλλο εἰμὴ μόνον κατὰ θρησκείαν ἂν τύχη ἢ να μείνη καὶ εἰς αὐτὴν τέλος πάντων, ἐμφιλοχωρεῖ ἡ ξένη διάλεκτος δι' ἀμαθείς προλήψεις ἕως καὶ εἰς αὐτὰς τὰς μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων ἰδιολογίας. λάβετε λοιπὸν κατὰ νοῦν τὸ ἄτοπον τοῦτο, φίλοι ὁμογενεῖς, καὶ ἄς εἶναι εἰς τὸ μέλλον πρὸ ὀφθαλμῶν σας ἡ σπουδὴ καὶ ἡ προθυμία τοῦ ἢ να γυμνάζετε ὅσον δύνασθε ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων τὰ τέκνα σας εἰς τὴν ἑθνικὴν ἡμῶν γλῶσσαν δίδοντες μόνον σας τὸ καλὸν παράδειγμα, ἐπειδὴ εἰς αὐτὸν τὸν τρόπον μόνον ἢμπορεῖ ἢ να διαιωνισθῇ εἰς ἓνα τόπον ξένον καὶ τὸ ἦθος καὶ τὸ θρήσκευμα καὶ ὁ χαρακτήρ ὁ ἑθνικός. ἀποβλέψατε εἰς τὰς παλαιὰς ἀποικίας τῶν ὁποίων ἀπομίμημα λέγετε ὅτι παριστάνουν αἱ ἡμέτεραι αὐταὶ συνοικίαι καὶ διασποραί. ἀποβλέψατε, ἂν θέλετε, καὶ εἰς μίαν νέαν σημερινὴν ἀδελφῶν μας ὁμοθρήσκων καὶ ὁμογλώσσων, ἣτις μόλις συσταθεῖσα ἄρχισε ἢ να μιμηται ἀληθῶς τὰς τῶν προγόνων. οἱ Καλοὶ καὶ ἀγαθοὶ τῆς Ὀδησοῦ Ἕλληνες φίλοι τοῦ γένους καὶ τῶν ἑλληνικῶν μουσῶν καὶ σχολεῖον ἀξιόλογον ἐσύστησαν καὶ διάφορα καλὰ καὶ εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα κοινῶς ἐπρομήθευσαν ἕως καὶ τὴν ἑλληνικὴν Μελλομένην αὐτοὶ πρῶτοι χειραγωγῆσαντες ἐκ νέου εἰς τὴν σκηνήν. ὄχι ὀλιγότερον καὶ ἀπὸ σᾶς ἡ αὐτὴ σύμπνοια προσμένεται διὰ τὸ κοινὸν καλόν, ἐπειδὴ καὶ σεῖς δὲν εἴσθε ὀλιγότερον εὐγενῶν προγόνων ἀπόγονοι παρὰ οἱ Ἕλληνες τῆς Ὀδησοῦ, κατὰ τὸ παρὸν ὅμως φροντίσατε μόνον, ὡς πρᾶγμα ἀναγκαιότερον, ἑλληνικὴν ἀγωγὴν διὰ τὰ τέκνα σας καὶ εἰς ὅλα καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν.

Ταῦτα, φίλοι ὁμογενεῖς, ἐκ τῶν πολλῶν πολλὰ ὀλίγα, ὅσα τὸ χρέος μὲ ἐπέβαλλε ἢ να ὑπενθυμίσω τὴν ἐντιμὸν ταύτην ὀμήγυριν σας, χρέος ἀπαραίτητον ἐπειδὴ ἔλαχα τὴν τιμὴν ἢ να ἐμπιστευθῶ τὴν διδασκαλικὴν ἐπιστασίαν τοῦ σχολείου τούτου, τὴν ὁποίαν δὲν ἢμπορῶ ἢ να σᾶς ἐξηγηθῶ ἀρκούντως μὲ πόσῃ λύπῃ ἀναγκάζομαι τόσον γλήγορα ἢ να παραιτηθῶ. Παραιτούμενος ὅμως ἐξανάγκης, λαμβάνω τὴν καλὴν ἀφορμὴν τὴν ἡμέραν ταύτην ἢ να σᾶς ὁμολογήσω πολλὰς τὰς χάριτας δι' ὅσῃν εὖνοιαν, καλοκάγαθίαν φερόμενοι ἐδείξατε πρὸς ἐμὲ εἰς ὅλον αὐτὸ τὸ μικρὸν διάστημα τοῦ καιροῦ, ἂν καὶ παρὰ τὴν ἐμὴν ἀξίαν. εὐχομαι δέ, εὐτυχῆς ἔκβασις ἢ να στεφανώσῃ τὰς ἐπαινετὰς φροντίδας σας περὶ τοῦ τιμιωτάτου χρήματος τῆς ἀνατροφῆς τῶν νέων σας, τοὺς ὁποίους καὶ συχαίρω διὰ τὰς εὐφημίας καὶ ἀνταμοιβὰς τῶν πόρων των ὅπου ἐντὸς ὀλίγου τοὺς ἀναμένουσι, ἐπιθυμῶν ἢ να ἀκούσω διὰ τὸ μέλλον πλέον γενναίαν τὴν ἐπικαρπίαν καὶ τὴν ἐπίδοσίν των εἰς τὰ μαθήματα καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν πρὸς δόξαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἡμῶν γένους.

Ἐπιτομή ἐκφωνηθεῖσα παρὰ Χρ. Φιλητᾶ εἰς τὸ ἄνοιγμα τῶν ἐξετάσεων τῆς ἐν Τεργέστη τοῦ ἑλληνικοῦ γένους σχολῆς
τῇ 27 Ἰουλίου 1819

(ΑΕΚΤ, φάκ. 1819).

